

BABYLONIA ÉS ASSYRIA

ŐSKORI TÖRTÉNELMÉNEK

HITELESSÉGE.

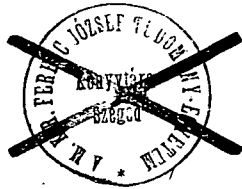
RIBÁRY FERENCZTŐL.

PEST,

EGGENBERGER FERD. M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1869.

19466

Babylonia és Assyria

őskori történelmének hitelössége.

Ribáry Ferencztől.

(Olvastatott a Magy. T. Akadémia 1869. márcz. 15-iki ülésében.)

I.

Azon ásatások, melyeket nagyjából angol és francia tudósok, mint Layard, Loftus, Botta, Birch, Rawlinson Henrik és mások a régi Babylon- és Assyriában eszközöltek, azon fáradságos kutatások, melyüket az említett tudósokon kívül még különösen Norris és Oppert Gyula a nyugotázsiai ékiratok megfejtése körül tettek, az őskor történeteinek határait tetemesen tágították, sok mondát s történelmi hagyományt részint hitelesen megerősítettek, részint valódi mythicus értékre leszállították.

Az angol irodalomban nem rég egy nagyobb négykötetű munka jelent meg Rawlinson Györgytől „Nyugotázsia ókori öt birodalmának történetéről“, mely az eddig e téren tett tudós vizsgálódások eredményeit összefoglalván, az ő Khaldaea, Assyria, Babylonia, Media és Perzsia történeteit azon világításban tárgyalja, melyet azokra az utóbbi két évtizedben Rawlinson Henrik, Oppert, Talbot, Hinks, Norris által kisebb-nagyobb sikerrel értelmezett ékiratok vetnek.

Szerző testvére azon Rawlinson Henriknek, ki saját kutatásai nyomán először derített világot Nyugotázsia őskor történelmére, és ezen munkáját leginkább bátyjának tanácsadása- és segítségével írta, de még sem annyira elfogult, hogy ennek Nyugotázsia őskori nyelveinek osztályozásában elkövetett botlásait vakon követte volna.

Szerző önálló véleménynyel és ítélettel bír, mint az az ily beható kutatót megilleti, s ha nem is követi Oppertnek véleményét, melyet ez ismételten, legújabbán pedig „Expédition scientifique en Mésopotamie“ című nagy munkájában kimondott, melyben az úgynevezett szküth feliratok szövegének alapján urali finn vagyis ugor népet állít oda, mint olyat, mely az ékirás feltalálása által Nyugotázsia művelődésére döntő befolyással volt, elveti bátyjának R. Henriknek merész hypothesisét is, ki Herodot angol fordításához adott jegyzeteiben az ősturáni nyelvet egynek mondván a khámival, amaból az árja, ebből a sémi nyelveket származtatja. ¹⁾

Szerző a két vélemény közt középutat tartván, az őshaldaei nyelv vegyes eredetű szavaiból azt következteti, hogy Nyugotázsia egyes részeiben, s így Khaldaeában is, khámi, turáni, árja és sémi népek vegyesen laktak, és a khaldaei ékiratokon talált ősnyelv szavai e négy nyelvsaládnak közös kincse, míg a nyelvtanáról azt hiszi, hogy az turáni jellegű, mi által közvetve elismeri, hogy az ékiratok nyelve az áltaji nyelvsaládnak tartozik, mely megtartván grammatikai alakjait, némi elnevezéseket az ott lakó egyéb fajú népek szókinéséből kölcsönzött.

Nem szándékom, T. Akadémia, jelenleg nyelvészeti vizsgálatokba mélyedni, sem azon kérdés megvitatásába bocsátkozni, vajjon az Oppert Gyula által urali finn vagyis ugor jellegűnek tartott kaszdim-szküth nyelv valóban az-e és mennyiben; de az sem lehet szándékom jelenleg, mert igen messze vezetne kitűzött célomtól, hogy ezen ősnépek műveltségi állapotának vázlatát adjam, a mint az az ásatások által napfényre került épületek romjaiból, s azokon levő dombornüvek- s egyéb régiségi és műemlék ekből¹⁾ kiviláglik, vagy a mint az a cseréptáblákon s hengereken vagy köemlékeken bevéssett ékiratokból leolvastatott. Mindezeket csak akkor fogom felhozni, midőn a babyloniak és assyrok eddig elfogadott történeteit a valósággal megegyező és szoros történelmi adatokon alapuló új világlátásban adván, azokra mint kútfókra hivatkoznom szükséges leend.

¹⁾ Csengery Antal ismertette Budapesti Szemlé 1857. III. k.

Szorosan kitűzött czéлом jelenleg ezen adatok nyomán kimutatni, mennyire különbözik Babylon és Assyria történelme attól, mely, nem mondom, hogy kézikönyvekben taníttatott, hanem melyet elsőrangu történetirók ekkoráig műveikben előadtak; mert ezen adatokból indulva ki, magának Duncker Miksa kitünő művének ¹⁾ álláspontja, legalább a régi Khaldaea, Assyria és Babylonia történeteire nézve, meghaladottnak látszik.

Egyet azonban nem mellőzhetek, t. i. a történelem színhelyének leírását, vagyis inkább azon helyeknek megemlékését, hol e népek évezredes emlékeit az ásatások által napfényre hozni sikerült.

Az arab-syriai sivatag és a Kurdisztán és Lurisztán hegyláncz közt fekszik ama terület, mely oly híressé vált a történelemben, mivel székhelye volt az ó-kor három nevezetes birodalmának. Nevei, *Aram-Naharaim*, *Kaszdim*, *Sinear*, *Mesopotamia*, két folyam közti Syriát vagy országot jelentenek, mely világtörténelmi fontosságát részben két nagy folyamnak, a Tigris és Eufrátnak köszönheti; mert ezek nélkül Mesopotamia déli része alig különbözött volna az arab-syriai sivatagtól, miután erről jogosabban lehet mondani, hogy a két folyam adománya, mint Egyiptomról mondatik.

Mesopotamia két részre osztatott, éjszaki és délire, s emez volt a tulajdonképeni ős Khaldaea, mely nyugaton az arab sivatag, keleten a Tigris folyam, délfelől a perzsa öböl által volt határolva. Éjszakon azon geologiai választó vonal képezé határát, mely Felső- és Alsó-Mesopotamia közt van. Midőn t. i. az utas a folyamok mentében haladva Hit (Is) városka irányában elhagyja a másodképződményü hullámzó és csekély emelkedésü halmos vidéket, egy egészen sík, mélyen fekvő áradmányi lapályra lép; e vonal képezi a mesopotamiai völgy természetes felosztásának határait is.

Mindamellett azonban, hogy az ős Khaldaea határai meghatározhatók, nehéz pontosan megmondani, mily nagy volt területe tulajdonképen. — Jelenleg a perzsa öböltől egész az áradmányos terület éjszaki határáig a távolság mint-

¹⁾ Geschichte des Alterthums. 4. k. Megjelent II. kiadásban Berlin 1855 és 1856.

egy 100 mfdet tesz, de a hajdankorban nem lehetett oly nagy. Kétségtelen hogy a perzsa öbölnél az áradmányos föld rendkívüli módon gyarapodik, és hihető, hogy e növekedés régente még nagyobb volt, mint jelenleg. Tény, hogy az ősrégi *Ur* (*Mugheir*) városa, melynek felfedezett romjai most mintegy 30 mfdnyire vannak a tengertől, hajdan közelebb volt a perzsa öbölhöz ¹⁾, mert az ékiratokon gyakran van említés *Ur* hajóiról, melyek a khaldaei templomok diszítéséhez használt aranyat hihetőleg Ethiopia- vagy Indiából hozták a tengeren.

E szerint az ős Khaldaea kiterjedése csekélyebb volt régente a mai áradmányi vidék területénél, s alig volt nagyobb mint Németalföldé, melyhez jellege különben is hasonlít. Szerzőnk, mint ezt különben más történetírók is teszik, a méd hódításon kívül két birodalmat különböztet meg e területen, és pedig egy ős khaldaeit 2234-ik évtől Kr. szül. e. az 1518-ban történt arab hódításig, melyet khaldaei birodalomnak nevez, és egy újabbkorit babyloni név alatt, mely Nabopolaszarral 625-ben veszi kezdetét, és Babylonnak Cyrus által történt elfoglalásáig 538-ig tart.

E két korszaknak emlékeit, melyek közt mintegy 700 év van, mely idő alatt Khaldaea az arabok és assyrok hatalma alatt lévén, népe egészen a sémi nyelvvidomot sajátította el, igen jól megkülönböztetik a tudósok, pontosan meghatározván, melyik ezen emlékek közül tisztán ős khaldaei jellegű, melyik a sémi nyelvű babyloni birodalom uralkodóinak műve. Már a házi- és műeszközök, cserépedények s a használt érczek különfélesége eléggé jelzi a két korszakot egymástól. Így az ős khaldaeusok emlékei közt világosan látható az átmenet a kőkorszakból a bronzkorszakba. Kőkések, kalapácsok, ásók, kőbalták és árak váltakoznak bronz lándsákkal, fejszékkel, kalapácsokkal és késekkel; a vas oly ritka, hogy csak ékszerűl használtatik, egyéb érczek közül és pedig igen gyéren csak arany, réz, czin és ólom található, de feun vannak egyes

¹⁾ A helyszínén tett észrevételek alapján tudjuk hogy a perzsa öböl mellett az áradmányos talaj minden 70 évben egy angol mfdel = 5090 lábbal növekszik. L. Loftus Chaldaea and Susiana. Rawlinson I. k. 5. l.

cserépminták is, melyekbe az olvasztott ércz, mint formába öntetett.

Ép oly egyszerűek építményeik, melyeknek roppant vastagságu falai vályogból készültek, és kívülről téglá támaszlopokkal voltak megtámogatva minden csín és külső dísz nélkül; belül azonban, főkép a későbbi építményeknél, finomra csiszolt alabástrom, agát és márvány lemezekkel borítottak, melyekre különféle arany és réz díszítmények voltak függesztve; kőoszlopoknak, dombormű faragványoknak és festményeknek semmi nyoma, melyek a későbbi assyr és babyloni épületeknél gyakran előfordúlnak, és a művészet tetemes haladását mutatják.

Az ős khaldaeai építmények tégláin és cseréphengerein talált ékirás azonban leginkább tanuskodik ezek ősrégiségéről; mert a khaldaeus dynastia feliratainak szövege nem sémi, csak Nabopolaszar utódai alatt lesz azzá, és kétségtelenül bizonyítja a bibliai előadás hitelességét, mely szerint „Nimród uralkodásának kezdete vala Babel, Erech, Akkad és Kalneh Sinear mezején.“ — Khaldaea maga éjszaki és délire osztott, mindkettő négy-négy fővárossal; az utóbbiak történeti nevei: *Ur* v. *Hur*. Abrahám szülő és az ország egyik legrégebb városa, melynek hajói az emlékek szerint Ethiopiával közlekedtek; mostani neve *Mugheir*, mely szó gyántást jelent. Egykori templomának romjait Loftus átkutatván, ős khaldaeai maradványnak állítja¹⁾, mely mint Birs-Nimrud tornya emeletesen lehetett építve. A második város neve ékirati nyelven *Huruk*, romjainak mai neve *Warka*, mely a zsidó *Erech*, a görög *Orchoëval* látszik egyezni. Romjai nagyobb területet foglalnak el mint *Uréi*, és szabálytalan kört képeznek hullámszó halmokkal, melyek számtalan csatornákkal és meredek mély-

¹⁾ Loftus Chaldaea and Susiana, p. 128. Oppert szerint: Expédition scientifique II. r. III. k. 231. l. *Le nom antique de Mugheir n'est pas encore certain*, és mégis id. k. 259. l. *Mugheir városának nevét Chalanne-val adja. E város nevének jegyeit sis-rut-ki = fraternae lunae regiönak magyarázván, azt mondja, hogy hihetőleg Kalana-nak hangzott. Ur* Oppert szerint nem várost hanem országot jelent, *Ur kaszim* a. m. két folyam országa, mert e szótagok jegyei a „part két és folyó“ szókat adják. A 260. l. ismét megengedi, hogy *Ur* vagy *Mugheir* királyának czíme egyező lehetett a két folyamország királyának címével.

ségekkel vannak átszegve. A romok magassága néhol 100', és minőségöket tekintve oly régiségre mutatnak mint *Ur* romjai, melyektől északnyugatra az Eufrát tulsó oldalán fekszenek. Ezekről délkeletre az Eufrát és Tigris között ismét egy romhalom van, melynek mai neve Szenkerah, vagy Szinkara, mely alacsony kerek magaslatot képez, közepén mintegy 70 lábnyira emelkedvén. Az ékiratok Larrak vagy Larsza néven nevezik, egyezőleg a bibliai Ellaszarral és Apollodorus *Larissájával*; feliratai ugyanezen király nevét említik, ki *Ur* városát építé.

Erech városától éjszakra, mintegy 13 mfdnyire az Eufrát balpartján terjedelmes romok látszanak, melyeknek tömegét a bennszülöttek Niffer név alatt ismerik. Ezen elnevezés nagyon egyező a cseréptáblákról olvasott Nipur-ral, és a Talmudban említett *Nopher* városnév ugyanerre vonatkozhatik. A romtömeg több egymástól elválasztott halomból áll, melyek az egykori épületek helyét jelölik, és egy mély 120' széles árok által, mely hihetőleg az Eufrát régi medre volt, két részre oszlik. E város neve különösen figyelemre méltó, már azon oknál fogva is, mert az ősi ékiratokon ugyanazon jegy jelöli, mely Bel Isten nevével használtatik. Ugyanis a babiloniak fő istensége *Il* és *Ra* néven említetik, *Il* vagy olykor *El* a bibliai *Elohim*, s az arab *Allah*-val látszik nyelvészeti rokonságban lenni, s egyszerűen istent jelent, s ezért Babel = istenkapuja védnökség alatt állt. Ezután egy hármasság és női istenségből álló trias következik, s ennek második helyét *Bel*, *Bil*, foglalja el, kinek női alakja *Beltis* vagy *Mylissa*. *Bel* állandólag oly jelzővel iratik, melyet *Niprunak* olvasnak az ékiratok tudós fejtegetői, s *Bel-Nipru* nevét „vádász úrnak“ vagy a bibliai kifejezés szerint „hatalmas úrnak fordítják¹⁾. Más czimei: az istenek atyja, a teremtő, a világ ura, a szellemek királya stb. A biblia Nimródnek tulajdonítja Babylon építését, s az assyrok korában Babylon városában *Bel-Nipru* városának neveztetett.

E szerint a görög írók *Belos*-a azonos volna a bibliai Nimróddal, ki ily módon ugyanez, talán korszakot jelző

¹⁾ Oppert szerint *Niffer* névjegyei = *In-ki-ki*, mit így értelmez, a világ urának városa. *Expédition scientifique en Mésopotamie* I. r. III. k.

személy lévén, mind a kétrendbeli kútfők által a birodalom alapítójának mondatik. Mind a régi Khaldaea- s későbbi Babyloniában, mind Assyriában kitünő helyet foglalt el e valóságos népek imáiban, és ez utóbbi országban csak Assur mint annak mondai alapítója látszik több tekintélyvel bírní. — Tény, hogy Nimród még a jelenkor élő mondáiban is tiszteletre méltó helyet foglal el a keleti népeknél, melyek minden nagyobbserü építményt nevével hoznak kapcsolatba. Így *Borzipát* mai nap *Birs-Nimrudnak* nevezik a bennszülöttek, de Nimrud nevét még különben egy öskori assyr város romjai is fenntartották.

Ezekén kívül még számos más öskori város romjai fődik e tért, de azok még egyrészt nincsenek átkutatva és nem is mondható hitelesen, hogy az újabbkori elnevezések melyik ős város fekvését jelölik, másrészt némelyeknél ki lehet mutatni, hogy a romok későbbi korszak építményei, mint ezt Loftus *Zybblijeh*, Rawlinson Henrik pedig *Akkerkuf* ¹⁾ és *Haman* tekintélyes magasságu romjairól állítják, ez utóbbiak újraépítését a parthusoknak tulajdonítván. Csak egyet említek még, és ez Babylón, a főváros, mely azonban az említetekkel azért nem tehető párhuzamba, mert építményei nem mutatnak azon ősregiségre, mint *Ur*, *Erech*, *Szenkerah* és *Nipur* romjai, melyek, mind az építészet, mind az ékiratok, s egyéb talált emlékek tanuságát egybevetve, még az arab hódítás (1500-ik év Kr. e.) előtti korszakból maradtak. Babylón ezekhez képest nagyon is ifjú város, mert építményeinek legislegnagyobb része, ú. m. Bel tornya, királyi palotája, függő kertjei, várfalai stb. Nebukadnezar korából (604—561) valók. Borzipáról azonban e király maga mondja a feliratban, hogy 42 embernyom előtt egy régi király építette volt e tornyot, melyet ő újra kijavíttatott, s így okvetlenül tudomása volt e torony ősregiségéről ²⁾. Oppert s különösen Rawlinson fáradozásai után tudjuk, hogy e torony, mint hihetőleg Babylón és Assyria egyéb templomai, hét emeletből állott, a

¹⁾ Ezt Oppert ős khaldaeus városnak tarija, Durrigalazu vagyis szerinte helyesebben Kurgalzu király ott talált cseréptáblái után.

²⁾ E borzipai feliratot magyarra fordítá Hunfalvy Pál. Budapesti Szemle 1857. I. k. 427. l.

legfelsőn imolával, mely Herodot szerint ¹⁾ Bel istennek lak-
helyül szolgált, ki itt bálvány nélkül tiszteltetett.

Assyria Khaldaeától éjszakra az Eufrát és Tigris közén,
és ez utóbbi folyam keleti oldalán egész a Zagros hegy-
lánczig terjedott, míg éjszaki természetes határát vagy a
Masius hegy képezé, vagy pedig a Tigris folyam éjszaki része
Diabekrtől egész Tilig; nagysága felért az osztrák-cseh tarto-
mányok területévé, s kétszer akkora lehetett mint Portugal
királyság. Városainak számát, s romjaik után ítélve, nagy
kiterjedését tekintve, igen népes lehetett. A nemzet vitéz és
harczias, mely több mint hat századon keresztül egész Elő-
Ázsia fölötti uralmát erős kézzel fenn tudta tartani. Hogy a
sémi fajhoz tartozott, a történettudomány mindig hitte; e hit
teljes tudássá változott, miután a nyelvtudománynak sikerült
fennmaradt emlékeinek feliratait elolvasni. Ezek kétségte-
lenné tették, hogy az assyr nyelv a sémi nyelvcsaládban a
zsidó, arab, phönici és khaldaeus nyelvnek egyenjogu
testvére.

A bibliai hagyomány is, Assyria eredetét illetőleg, az
ékiratok által újabb hitelességet nyert. A Genesis ²⁾ szerint
Khaldaeából indult ki Assur, és építé *Ninive*, *Rehoboth-Ir*,
Kalah és *Rézen* városokat, melyek közül kettő-, sőt némileg
háromnak történeti létezése is kimutatható. Azonkívül maga
Assur több mint mythicus lény, előttem inkább történeti va-
lósággal látszik bírni, mint Assyria alapítója. Hálás nemzete
isteni tiszteletben részesíté, ő az assyr pantheon csúcsán
állott, az assyrok vallása Assur vallásának neveztetett, s neve
is több assyr király nevének alkatrészét képezi. Assyria
őskori városai közül a legrégebbi nevét viselé, ma Kileh-
Sergát néven ismeretesek romjai.

Assyriában épen úgy mint a régi Khaldaeában négy
várost látunk leginkább szerepelni az ó-korban, s ezek *Assur*,
Ninive, *Kalah* és *Bit-Szargina*, vagy Szargonháza, melyek
az első kivételével a Tigris folyam baloldalán feküdtek, mert
a legszorosabb értelemben vett Assyriát azon terület képezé,

¹⁾ Herodot egyébiránt nyolcz emeletet említ I. 181.

²⁾ X. fejt. 1. és 2. pont.

mely a Tigris folyamtól Zagros hegylánczig terjedett, és ez volt az ó-assyr műveltségnek székhelye.

Az assyr műveltség csirái kétségkívül Khaldaeából származtak, ugyanazon vallás dívott mind a két népnél, ugyanazon istenségek tiszteltettek mind a két országban. Az építészet, a művészet és tudomány ugyanazon irányban fejlődött Assyriában, melynek alapjait az ősrégi khaldaeus nép vetette meg, csak hogy itt kedvezőbb körülmények és helyi viszonyok hozzájárultával a fejlődés magasabb fokára emelkedett. Maga az ékirás neme is Khaldaeából ültetett át Assyriába, s az írásjegyek megtartották az assyr nyelvtől különböző jelentésöket, mely sok jegynél áltaji fajhoz tartozó szóval egyezvén meg, e körülményből Oppert azon következményt hozta le, hogy az ékirás áltaji fajú népnek talál-mánya. Ebből azonban nem mernök Oppert után következtetni, hogy Assyriának ős lakosai azon időben, midőn az ország Khaldaea királyainak főhatósága alatt volt, a kaszdim szküth fajhoz tartoztak. ¹⁾

A régi Assyria területén talált romok az euilített angol-és francia tudósok által át lévén vizsgálva, ezeknek munkáiból meglehetősen hű képet nyerünk az assyr társadalom minőségéről és műveltségének állapotáról. A kutatásoknak különben itt nagyobb eredménye is volt, nem csak azért talán, mert ezekre nagyobb gond fordított, minthogy a munka hálásabbnak látszik vala, hanem mert a véletlen úgy akarta, hogy az assyr királyok építményeinek kevésbé ártson az idő vas foga; míg Khaldaea büszkesége, Babylon, annyira elpusztult, hogy nagy-szerű palotáiból és templomaiból csak halomra hányt téglá- és cseréptöredékek maradtak.

Másképp van ez Assyriában. Moszul közelében a Koszru folyócska torkolatánál levő két halom, melyek egyike *Kojunciknak* neveztetik, Layard és Botta által Ninive romjainak ismertetett el, ettől délre van *Nimrud* a nagyobb Zab folyó mellett, a régi *Calah* városa, hasonló távolságra éjszakra Khorszabad, *Bit-Szargina*, Szargon király városának romjaival. A szorgos kutatóknak sikerült ásatásaik által e

¹⁾ Oppert Expédition scientifique en Mésopotamie I. r. 3. k. 288. 1.

helyeken, valamint Kileh-Sergátban is, — ez a régi Assur, — a királyi paloták alapjait oly módon kiásni, hogy azoknak nem csak alaprajzuk kivehető, hanem falaik is a lomtól megtisztítottván, mintegy 15—16 lábnyira láthatókká lőnek. Így tárult föl az utókor előtt Assyria és történelme. — E romok közt nem csak mű- és házieszközök, cserép- és üvegedények, fegyverek, kő- és ércszobrok s más effélék találtattak, hanem a falakon meglevő dombormű faragványok — basreliefs — festvények, a cseréptáblákon és hengereken talált feliratok e rég letűnt nemzet eddig ismeretlen történeteit beszélnek el, házi élete, szokásai, erkölcsi- és hadakozási módjáról hitelesen tudósítanak, s e tudósítást a bibliai és classicus irokkal egybevetvén, könnyen kitölthetjük azon hézagokat, melyeket ezek az assyr birodalom történetében hagytak

II.

A babyloniak és assyrok történelmének legkiválóbb kútfői a biblián kívül, mely híven ugyan de leginkább csak azon alkalommal emlékezik e népekről, midőn ezek a zsidókkal jöttek érintkezésbe, a görög írók közül Herodot¹⁾ és Ctesias²⁾, kinek munkájából csak egyes töredékek maradtak fel Diodorusnál és Eusebius³⁾ chroniconjában. — Herodot Babylon történetéről keveset mond, leírását és Cyrus által történt bevételét adja elő, az assyrok történetét máskorra igéri; de ezeknek uralkodásáról közölt számadatai becses adalék az assyr-babyloni és történet chronológiájának meghatározására. Ctesias 17 évig tartózkodott ugyan a perza udvarnál, s állítólag az országos évkönyvekből meríté adatait, Sincellus és Eusebius is rá hivatkoznak midőn az assyr és méd királyok jegyzékét adják: mindazonáltal kevés hitellel bír, mert sem előadásának mesés csodaszerűsége, sem királyainak származási rendje a történetírók vagy a fennmaradt és

¹⁾ I. könyv 178—199. fej.

²⁾ II. Artaxerces (404—362) orvosa, Cnidusból származott.

³⁾ Caesareai püspök Kr. u. 300 évvel.

kori emlékek által, bármennyire törekedik is Kruger ¹⁾ ezt eszközölni, épen nem igazoltatott.

Babylonia ős történeteire nézve minden esetre legHITELESEBB kútfőnk Berossus khaldaeus pap, ki 280 táján írta „Babylonica” című munkáját, melyet hihetőleg hazájának ős-emlékeiből merített, de a mely fájdalom elveszett, csekély töredékeket kivévén, melyek Syncellusnál s Eusebius chroniconjában fenmaradtak. E töredékek közt legbecsesebb kétségkívül az, mely a babyloni történet korszakait határozza meg, becses leginkább azon tekintetből, mert előadása hitelességét a felfedezett emlékek és ékiratok is igazolják.

Berossus szerint Khaldaeában az özönvíz óta hat dynastia ²⁾ uralkodott, az elsőnek uralma 34,080 évig tartott 86 király alatt, a kiknek uralkodási idejét tekintve, világos, hogy ezek nem történelmi adatok, s neveik a khaldaei pantheonba sorozhatók. Oppert Gyula az özönvíztől 3540-től egész a méd királyok uralkodásáig egy 1100 évig tartott khámi uralkodást jelöl meg ³⁾, és hihető, hogy a méd foglalás Khaldaeában már létező birodalmat talált; ez a biblia tudósítása szerint csakugyan khámiféle lehetett. Rawlinson történelmét Berossus nyomán a mythos körébe utasítja, mert létének emlékei nem maradtak fenn. A többi dynastiára nézve Berossus schemája következő:

8 méd király	224 évig
{ 11	— ”
{ 49 khaldaeus király	458 ”
9 arab ”	245 ”
{ 45 assyr ”	526 ”
{ assyr ”	— ”
6 khaldaeus ”	87 ”

A chronologia meghatározásánál legbiztosabb egy bizonyos időpontot venni föl, mely nem jön kérdés alá. Így Babylon történelmében meglehetősen hitelességgel meghatároz-

¹⁾ Kruger Jacob: Geschichte der Assyrier und Iranier. Frankfurt 1856.

²⁾ Berossus tulajdonképen csak 6 dynastiát említ, de itt a mythicus királyokon kívül mégis hét számítottat elő.

³⁾ Zeitschrift d. d. morgenländischen Gesellschaft XI. k. Gosche tudósítása.

ható év az 538-ik, mint Babylon bevételének éve Cyrus által; ha ehhez hozzáadjuk az utolsó dynastia uralkodásának 87 évét, kijön 625 év, Nabopolaszar uralkodásának kezdete ¹⁾, ki az újabb khaldaei birodalom függetlenségét megalapította.

A babiloniak történelmében mindenesetre korszakot alkotó év volt a 747-ki, Nabonaszar uralkodásának első éve, mely évtől fogva Ptolomaeus koráig a nap és hold fogyatkozások rendszeren följegyeztettek. Ezen év és a fentebb érintett 625-ik közt 122 éves korszak van, melynek kezdetén Babylonia visszaszerzi rövid időre, mintegy 40 évig, függetlenségét, míg Szargon által újra meg nem hódítottatott 709-ben Kr. e. Mindenesetre nevezetes korszak Babylonia történetében, hogy egyszer visszaszerezvén függetlenségét oly időben, midőn Assyria hatalma hanyatlásban volt, azt a későbbi hatalmas assyr királyok ellen is, bár gyakrabban újra meghódítva, saját veszedelmével is védelmezte, míg önállását Nabopolaszar alatt teljesen kivívni nem sikerült vala. ²⁾

E korszakot megelőzi 45 assyr király uralkodása Berossus szerint 526 év alatt, és ezt 747-hez hozzáadván, az 1273-ik évet nyerjük Kr. e. Ezen adat legalább megközelítőleg az assyr emlékek által is igazoltatik. *Sennacherib*, a baviani szikláfeliraton Khorsabad mellett uralkodásának 10-ik évében, tehát 694-ben állítja, hogy bizonyos bálványokat visszahozott Babylomból, melyeket előtte 418 évvel *Merodach-iddin-akhi* Babylon királya *Tiglath-Pilezar* assyr királytól elvett vala. E szerint e két egykoru király uralkodása 1110—1130 közé esnek. Ugyancsak Sennacherib egy más feliratában mondja a 702-ik évről, hogy Babylont ismét meghódította, melyet egyik előde azelőtt 600 évvel először foglalt vala el; e két szám összege tenne 1302, mi épen nem szól Berossus állítása ellen, miután úgy látszik, a király kerekszámot akart csak mondani. Ha továbbá figyelembe vesszük, hogy Berossus számítása összevág Herodotéval, ki az assyr nagy hatalom kezdetét szinte a 13-ik század közepére teszi, hogy *Tiglath-Nin*

¹⁾ Történeti adat Ptolomaeus canonja szerint, mely e király uralkodása kezdetét a 122-ik évre teszi.

²⁾ E szerint hihető, hogy Nabonaszar aerája e politikai korszak kezdetét is jelöli.

assyri király ¹⁾ magát büszkén Babylon meghódítójának nevezi pecsétjén, mely épen e városban találtatván meg, azt engedi sejtenuink, hogy legalább egy időre ide tette vala át székhelyét: Berosus számítását okvetlenül igazoltnak kell tartanunk.

Az ezt megelőző arab hódítás korszaka, mely a khaldaeai állam függetlenségét dönté meg; ugyanazon kútfőben 245 évre tétetik, mely számot a fentebbi 1273-hoz adván az 1518 év jön ki. Ez előtt Berosus két dynastiát említ, egy khaldaeust az arab hódítást megelőzőleg 49 királylyal 458 év alatt, mely számot az előbbihez adva, ennek kezdetét az 1976 évig viszi fel. Az assyri emlékekben két e korszakbeli babyloni király határozottan meg van jelölve. A már említett *Tiglath-Pilezar* 1120-ban tudósít, hogy egy templomot épített újra föl, mely 60 évvel előbb leromboltatott, miután 641 év előtt *Samasz-Iva*, *Iszmi-dagon* fia, babyloni király által építtetett vala. És így $1120 + 60 + 641 = 1820$ -at adván, e két király uralkodása a tizenkilencedik század közepére esnék Kr. e. Különbben az assyri emlékek egy más adatot is tartalmaznak még, mely a 16-ik század végén e két ország királyai közt kötött szerződésekről szól; de ezt majd alább fogom felhozni.

A legrégebbi dynastiát a méd királyok elűzetése után nem nevezi meg Berosus, annak minden közelebbi meghatározás nélkül 11 királyt tulajdonít, és pedig évszám nélkül. Rawlinson erre nézve Guttschmied után úgy vélekedik, ²⁾ hogy miután a babyloniak a Simplicius tudósítása szerint Nagy Sándor hódítása előtt 1903 évvel kezdték meg csillagászati észrevételeiket, ezt pedig hozzáadván az arbelai csata évéhez a 331-hez, a 2234-ik év jön ki ³⁾, ennek oly forduló pontot kellett képezni a khaldaeai királyság történelmében, hogy ez a nemzetnél egy új időszámítás alapját

¹⁾ Uralkodott 1270—1250 Kr. e. L. alább az assyri királyok chronológiájának meghatározásánál.

²⁾ Guttschmied *M. Rheinisches Museum VIII. k. 252. l.*, kinek számítását vette fel alapul R. a Berosus jogyzékében lévő lézagok betöltésénél.

³⁾ Oppertnél a 2225-ik év; ha t. i. Sándor halála évéhez 323-hoz adjuk a fentebbi 1903-at, kijön — 2226.

tehette, mint például Nabonaszar aerája. Rawlinson e dynastiát, mely ily módon összesen 258 évig uralkodott, Oppert Gyula nézetével ellenkezőleg, ki azt turáni eredetűnek hiszi, khámi dynastiának, míg ellenben az előtte 224 évig, tehát 2458—2234-ig uralkodott nyolcz méd királyt szküth származásának tartja, ismét ellentétben Opperttel, ki a médek alatt árja hódítást feltételez. ¹⁾

Itt láttam szükségesnek a Guttschmied s Rawlinson által megállapított chronológiáját adni Babylonnak, és azt Oppert számításával egybehasonlítani.

Rawlinson szerint :

1) 86	király	34080 év	(myth. korszak)
2) 8 méd	„	224 „	2458—2234-ig
3) 11 (khaldaeus)	„	(258) „	2234—1976-ig
4) 49 khaldaeus	„	458 „	1976—1518-ig
5) 9 arab	„	245 „	1518—1273-ig
6) 45 assyr	„	526 „	1273— 747-ig
7) (8 assyr)	„	(122) „	747— 625-ig
8) 6 khaldaeus	„	87 „	625— 538-ig
			<hr/>
			36000 évi cyclus

Oppert szerint az özönvíz óta :

1) khámi uralom		3540—2449 = 1091 évig
2) méd-árja	„ 8 királylyal	2449—2225 = 224 „
3) turáni	„ 11 „	2225 - 2017 = 208 „
4) ős khaldaeai	„ 49 „	2017—1559 = 458 „
5) arab	„ — „	1559—1314 = 245 „
6) assyr	„ — „	1314— 788 = 526 „

Ezután, mint mondja Oppert, következik Babylon, Assyria és Media zavart története. ²⁾

Már ezen összehasonlításnál lehetetlen, hogy meg ne lepjen mindenkit a Guttschmied-Rawlinsonféle számcsoportosítás egybevágó öszhangzata, melyben minden egyes adatnak okát lehet adni. Csak két igen valószínű hypothesis kell megengednünk, az egyik Nabonaszar aerájának tör-

¹⁾ Budapesti Szemle 1857. I. k. 438. l. és Zeitschrift id. h.

²⁾ Ezt a Rawlinson Henrik által 1862-ben kiadott assyr canon ismerete után nem mondhatni. L. Assyria történelmének kúffüi.

ténelmi jelentősége, a másik a babyloniak csillagászati feljegyzéseiknek kezdete, melyet a médek után következett hazai khaldaeus királyok uralkodásának kiinduló időpontjául vévén, Berosus fentebb idézett schemája minden nehézség nélkül betölthető.

Nagyobb nehézségeket nyújt Oppert számítása. Ő is felvette alapul Berosus évszám adatait a különféle dynastiák uralkodására nézve, de kiindulási pontja nem látszik oly biztosnak. Oppertnek Fortoul ministerhez benyújtott emlékiratát, minden utánjárásom daczára sem szerezhethvén meg, Gosche tudósítását vettem alapul a Zeitschrift d. d. morg. Gesellschaft XI. kötetéből, de kiindulási pontja e számadatok után meg nem határozható. Az özönvíz kora, ha fel is tesszük, hogy meg volna határozható, honnan tudhatná Oppert, hogy az özönvíz óta a méd hódításig épen 1091 év folyt le. Ez tehát nem lehet számításának kiindulási pontja. Oppert azonban nagy művében, mint Rawlinson is, Ninive végpusztulásának évét a 625-ikre teszi, csakhogy ő Ctesias nyomán e városnak egy korábbi 788-ik évben Arbaces méd és Belesis babyloni király által történt elfoglalását állítja föl, ¹⁾ mindannak daczára, hogy erre nézve e történelmi critica Ctesias adatait már régebben dönthetlen érvekkel megezfolta; de magok az assyr emlékek sem mondanak semmit ily eseményről. A Rawlinson Henrik által 1862-ben kiadott assyr canon 910-től egész Ninive pusztulásáig, 625-ig, szakadatlan sorát közli az assyr uralkodóknak, s bár kétségtelen, hogy a 781—744-ig terjedő korszak homályos lapját képezi az assyr történelemnek, mert az ezen időközbe eső három király semmi emléket nem hagyott hátra, bár e korba esik Phul uralkodása, ki a bibliában Assyria királyának mondatik, de az assyr canonban nem említettik, bár Nabonaszar aerájának kezdete, a 747-ik év szintén e homályos korszakba esik, mindezek daczára Ctesias adata Ninive 788-ki elpusztításáról valóságos tény gyanánt el nem fogadható.

Oppert mégis ezen évet vette kiindulásul chronológiája meghatározásában, legalább évszámait e föltevésnek felelnek meg. Mert ha 788-hoz adjuk az assyr uralom tartamának

¹⁾ Expedition I. r. 3 k. 288 l. és 2 k. 215 l.

éveit 526-ot, így nyerjük az 1314-ik évet, ehhez adván az arab hódítás 245 évét, kijön az 1559-iki év s így tovább, mint a tábla mutatja.

Számítása ellen azonban még más észrevételt is lehet tenni. Ha II. (IV) Tiglath Pilezar, ki 769—726-ig uralkodott Oppert szerint, R. szerint azonban helyesebben az assyr canon nyomán 744—726-ig, mint Phul legyőzője, volt a birodalom helyreállítója, mikép lehetséges, hogy épen korábban lön egészen független Nabonaszar alatt 747 Khaldaea, mely véglegesen csak Szargon assyr király által hódíttatott meg 709-ben Kr. e.?

Oppert az ős khaldaeus dynastia (2017—1559) uralmát Assyriára is kiterjeszti, mert ugymond I. Tiglath-Pilezar feliratában Iszmidagont Assyria urának nevezi, és úgy vélekedik, hogy a Ninus és Semiramisféle mondák e dynastia alapítására vonatkoznak. ¹⁾ E föltevés megfelel ugyan a történelmi valóznak, mert a khaldaeus királyok birták Assyriát mint hüber országot, de ennek népe akkor is már sémi volt, s aligha kaszdim-szküth, mint Oppert véli, mert az assyr feliratok szövege minden időben a sémi nyelvidomot tünteti föl.

A mi azon kérdést illeti, vajjon a méd királyok uralkodása alatt árja vagy turáni hódítást kell-e érteni, meg kell valjanom, hogy szerény véleményem Rawlinson felé hajlik. Okaim következők: Eusebius chroniconja szerint Berossus a médeket mint Babylon hódítóit mutatja be, kik ott tyrannismust alapítottak, s uralkodóikat nem királyoknak, hanem tyrannusoknak nevezi. ²⁾ De a médek, már mint iráni nép, még akkor nem laktak a Zagros hegylánc keleti lejtőin, ha tehát Berossus a médek neve alatt csak azt akarja érteni, hogy Babylon ezen őskori hódítói azon országból jöttek, mely az ő korában Médiának neveztetett, ezek akkor médszküth fajú törzsek lehetnek, mert Kr. e. a 24-ik században csak ezek lakták „Media Magnát“, az árják akkor még nem terjeszkedvén odáig. S Oppert maga állítja, hogy a méd és perzsa uralom korában is a méd nemzet alsóbb osztályai, tehát a nép zöme a

¹⁾ Expedition id. k.

²⁾ Medos Babylonem cepisse ait, ibique de suis tyrannos constituisse. Berossus fr. 11 Eusebius I, p. 18.

szküth fajhoz tartozott.¹⁾ Végre figyelmet érdemlő körülmény az is, hogy a Vendidad első részében az árja költözések közt a médek nem említetnek, bár annál meglepőbb, hogy a Genesis²⁾ Jáfet fiai közé Madait is számítja, ha szerzője csakugyan az árja médeket értette alatta.

Ennek következtében azt hiszem, hogy a méd uralkodás korszaka nem árja, hanem turáni foglalást jelez, s így a következő korszak királyai a hódító idegenek elűzetése után a bennszülött khaldaeai, s a médekkel rokon kaszdim-szküth törzsből származhattak, és ezeknek neve alatt értett turáni nép hozhatta be Babylonba³⁾ az ékirást, mely már a legelső emlékeken, melyek *Uruk* nevű király korából találtattak, az átmeneti stadiumot mutatják fel, midőn t. i. a képirásból már csak a tárgyak alaprajzai szolgálnak jegyül.⁴⁾

Khaldaea története tehát, a mennyire ezt némi valószínűséggel állítani lehet, a 2234 évvel kezdődik Kr. e. Rawlinson a birodalom alapítóját Nimródöt helyezi azon chaldaeus dynastia élére, mely a médek elűzetése után következett. Azonban ha Nimród több mint mythosi személy, ha a hagyományak igaza van, midőn neki tulajdonítja a birodalom alapítását, ha mint fentebb mondám, isteni tiszteletben való részesítése benne a nép jótevőjét sejteti, azt gondolom, hogy épen Berossus adataira támaszkodván, őt még a méd foglalás elébe kell helyeznünk, mert ha a khámi-kusíta népet csak a méd korszak után vezette volna Arabia felől Khaldaeába, és ez az ott uralkodó médeket elüzi vala, nem lett volna ok, ezeknek királyait zsarnokoknak bélyegezni. Ha tehát Nimród neve a birodalom alapításával azonosíttatik, őt okvetlenül ko-

¹⁾ Expedition I. r. 9. fej. 76 l.

²⁾ Genesis X. 2.

³⁾ A babyloniak időszámításában egy *szosz* 60, egy *ner* 600 és *szar* 3600 évet jelöl, a számítás 6 és 10 szorzóval eszközölték, így a *szosz* $10 \times 6 = 60$; a *ner* $60 \times 10 = 600$, a *szar* $600 \times 6 = 3600$, a következő évkör $3600 \times 10 = 36,000$, a mennyi valóban kijön, ha Khaldaea mythosi korának éveivelhez 34080-hoz hozzáadjuk az emberi uralkodók korszakait, vagyis 1920 évet, mert Berossus szerint a vízözöntől Cyrusig 36000 év folyt le.

⁴⁾ Ez volt a hieraticus írásmód, mely a tárgyak alapját ábrázoló egyenes vonalokból állott.

rábbra kell tennünk, talán elejére azon khámi uralkodóknak, kik Oppert szerint a médek előtt már 1100 évig kormányozták Khaldaeát, bár többi utódairól sem a történet sem a hagyomány nem emlékezik.

Hogy a khaldaei királyság alapítása a khámi-kus fajnak tulajdonítandó, és hogy ez uralkodott Khaldaeában a méd hódítás koráig, e nézetben mind Oppert, mind Rawlinson egymással megegyeznek. Azonban a khaldaei ékiratok nyelvét ez utóbbi egyrészt a délarábiai *mahra* s abyssiniai galla, másrészt Szusziana lakóinak nyelvével mondja egyezőnek, mely állításban ellenmondás van, mert a szúzai ékiratok Oppert ¹⁾ és Norris szerint a szküth nyelvet tüntetik elő, mely szerint a khámi nyelvvel rokon nem lehetett. Rawlinson György a történetirő eltér e helyen, mint fentebb említém, bátyjának Henriknek nézetétől, a khámi nyelvvidomiot nem azonosítja a turánival, nem is vallja e kettőt testvér ágaknak, hanem a nyelvben talált különböző elemekből következtetve azt hiszi, hogy Khaldaeában vegyes nép lakott, melyben a khámi, turáni, sémi és árja fajok képviselve voltak.

E föltevést az írásjegyek különböző kiejtése is látszik bizonyítani. Oppert maga elismeri, hogy ugyanazon jegy különféle képen mondatott ki. ²⁾ Így például azon jegynek, mely házat jelképezett, az *e*, *bit* és *val* hangzat felelt meg, kétségkívül a szerint, a mint a különböző nyelvfajú néptörzsek olvasták vala. Mind a mellett azonban kimutatja, hogy ez írásjegyeknek eredeti jelentése a turáni, s nevezetesen ezek közt az urali nyelvekből fejthető meg, mint ezt már régebben előttem mások jelesen adták elő. ³⁾

E nyelvet ő szküthnek nevezi Oppert, mely bár rokon a kaszdim- és méd-szküth nyelvvel, de ép oly ismeretlen még, mint társai az ő örmény és szúzai turáni nyelvek; azt azonban igéri, hogy meg fogja fejteni, s annyit egyelőre is állít, hogy az írásjegyek és a nyelv ragjai után ítélve, ez urali finnek mondható. Azon nép, mely e nyelvet beszélte, hozta Khaldaeába az ékirást, mely onnan Assyriába származott át,

¹⁾ Expedition scientifique II. r. bevezetés 9. l.

²⁾ Expedition II. r. bevezetés: la pluralité des valeurs existe 10. l.

³⁾ Hunfalvy Pál Budapesti Szemle 1857, I. k. Csengery Antal u. o.

hol írásjegyeinek phoneticus jelentése az idők folytában elhomályosodván, Szardanapal assyr király szükségesnek látta azokat megmagyaráztatni. E magyarázó táblák a többiek közt Ninive romjaiban szintén felfedeztettek, és ezeknek lehet majd köszönni, ha az ó khaldaeus feliratok érthetőkké lesznek.

Oppert és Rawlinsonnak, a történést érttem, nézeteit nem találom oly ellentéteseknek, hogy *történelmi szempontból* összeegyeztethetők nem volnának. Hihető ugyanis, hogy már a médek előtti khámi uralkodás alatt, melyet mindketten, egyik nyíltan, a másik legalább hallgatva elismer, tetemes turáni elem volt Khaldaeában, melyet a 2458-ban Kr. e. Armenia hegyeiből leszállt, és médek neve alatt említett turáni törzsek csak gyarapítottak.¹⁾

A méd zsarnokok elűzetéseután 2234-ben, a Khaldaeában maradt ős turáni elem elég hatalmas volt, hogy Khaldaea benszülött szküth uralkodói alatt is megtarthatta turáni jellegét, mely leginkább az írásmód megállapításában ismerhető fel.

Ezen ős turáni elem, a khámi sémi és talán árja fajú törzsekkel vegyest lakván, az országot, már akkor, midőn a rokonfajú, de barbár médek az országot leigázták vala, a mi veltség bizonyos nem megvetendő fokán állhatott, és ezeknek részletes beolvadása csak növelhette számát és erejét. Így magyarázhatjuk meg, hogy a médek elűzetése után, az uralom nem a gyengébb khámi, hanem a hatalmasabb kaszdim-szküth fajra szállott. Khaldaea turáni jellegét nem változtatta meg azon körülmény, hogy 1976-ik év táján a szúszai szintén turáni fajú királyok uralma alá került.¹⁾

Hogy Khaldaea királyai *Kiprat-Arbat*, vagyis négy nemzet királyainak nevezik magokat, csak a fentebbi föltevést a négyféle fajról látszik igazolni, de ennek nyomára a bibliai tudósításokban is találunk, ugyanis Ábrahám korában Khedor-laomer Elám vagyis Szúsza királyának mondatik, kinek hűbéresei Amraphel Sinear, Arioch Ellaszar és Tidal a népek (Akkad) királyai; ²⁾ míg a későbbi khaldaeai uralko-

¹⁾ Oppert Expedition II. r. 3. k. 256. l. Rawlinson I. k. 203 l. 10-ik jegyzet.

²⁾ Rawlinson id. l. és a Genesis XIV. 1.

dók felirataikon rendszeren Ur, Babylon, a Szumirok és Akkadok királyainak neveztetnek, mintegy a négy külön törzs megjelelésére, melyekből Khaldaea népe állott volt.

E szerint már az is könnyen megmagyarázható, miért volt az ékirás jegyeinek több különböző phoneticus jelentése, miután Khaldaea nem volt „regnum unius linguae,” és hogyan történhetett az, hogy az ékiratok turáni jellegű nyelve khámi kusita szókinccsel is birt, bár nyelvtani alakjaiban hű maradt magához, (mire élő példa a mai török nyelv).

A khámi és turáni elemnek tehát már az ország alapítása kezdetén, hatalmasnak kellett lennie, mert az uralmat egymás után kezébe kerítette.

Az árja elem azonban kevés lehetett, mert csak szórányosan, s néhány szóban jelentkezik, ¹⁾ míg ellenben a turáni befolyást a khaldeus nép nyelvére csak a médeknek, tulajdonítani, mint Rawlinson teszi, nem elegendő, ha mindjárt ez volt is az *Oppert Gyula által hangoztatott turáni hódítás*. De legkétségtelenebb egy hatalmas sémi elem létezése Khaldaeában, mely a mellett, hogy tetemes rajokat szállított Assyria- és Palaestinába, külső rokon hódítás hozzájárultával nemcsak képes volt az országban uralomra emelkedni, hanem kulturai befolyása által a khaldaeus nép ős nyelvét sémivé változtatta át, mely ezután a második khaldaeai birodalomnak Nabukadnezar korában kizárólagos nyelve is volt.

A birodalom alapítója után, ki „hatalmas vadász volt az Úr előtt” hosszabb ideig, talán századokig, melyeknek folyamát a méd hódítás szakíthatá meg, homály borong Khaldaea történetein, mely csak némileg kezd derengeni a médek utáni 2234 – 1976-ig lefolyt korszakban, a mennyire talán ide lehetne helyezni, mint szerzőnk teszi, *Uruk* királyt, a nagy építkezőt, a kitől *Ur*, *Warka*, *Nipur* és *Larsza* városokban emelt roppant nagyságu épületeknek alapjait sikerült az ásatások által napfényre hozni. Építményei többnyire templomok, a nap, hold, egyes csillagoknak, Bel és Beltisnek szentelve, mi arra mutat, hogy ez ős nép vallása csillagászati volt, és mi

¹⁾ Schleutzer mindazáltal az ékiratok ellenkező tanúságának dacára Khaldaea és Assyria lakóit árjáknak mondja, a scythákat is ide sorozván. Zeitschrift d. d. Morgenl. Gesellschaft XVI. k. 490 l.

ismét az égi testeknek és járásuknak némi ismeretét feltételezi. Ezen építmények magukon viselik az ősrégiség bélyegét, s a vizsgálat teljesen kideríté, hogy ezek Khaldaeanak legrégebb emlékei, melyek közt a fokozatos haladás látható később, korszakról korszakra. Pecséthengere, melyen neve olvasható, némileg kivételt képez, mert a bevéselt alakok rajza oly csinos, hogy ez nem csekély művészeti felfogást tanusít.

Uruk korát Rawlinson Ovid azon versei után határozza meg, melyekben ez öt Bel hetedik utódjának mondja, ¹⁾ nevét *Orchamusszal* azonosítván. És minthogy szerinte Bel-Nimród a 2234-ik év táján alapítá a birodalmat, *Uruk* hat elődjének egyenkint 23 évet adván, mely 258 évnek 11 általi osztásából származik, öt *Iligi* fiával 2093 és 2047 közé helyezi. Ha azonban Nimród egy korábbi, médek előtti korszakban élt, úgy ezen időszámítás a légben függ, és *Uruk* kora meg nem határozható; annyit azonban állíthatni, hogy uralkodásának az első korszakba kellé esnie, mert a 20-ik század elején valami forradalom nyomán a szűszai vagy elámi uralkodók ²⁾ hatalma alá került Khaldæa, mint ez irásjegyeinek különbözőése és a királyok neve után következtethető. Berosus nyomán e változást Guttschmid az 1976-ra teszi.

Khedor-laomer Palaestina meghódítója a bibliában elámi királynak mondatik, kit szövetséges társaival ³⁾ együtt Dámascus mellett megszalaszt Ábrahám és öcsését Lótót fogóságából kiszabadítja. A khaldaei emlékeken e név helyett *Kudur-Mabuk* fordul elő *Arid-Szin* nevű fiával. Khedor-laomer lehetett tehát kezdője a második khaldaeus dynastiának, ily módon kora Ábraháméval esik össze, a ki Clinton számítása szerint ⁴⁾ 2055 és 1955 közt lakott Kanaanban. *Kudur-Mabuk* és ennek fia *Arid-Szin* közvetlen utódai lehettek, kik mindenesetre a 19. század közepe előtt élhettek, mert Tiglath-

¹⁾ Recit Achaenienias urbes pater Orchardus, isque

Septimus a prisci numeratur origine Beli. Ovid. Metamorph. IV. 212, 213.

²⁾ És gondolom ez lehetett a második turáni uralkodás, ha Szarziene lakói a scytha fajhoz tartoztak.

³⁾ Khedor-laomer szövetségesei: Amraphel Sineár, Arioch Larsza, és Tidal a nomád törzsek királya, Gen. XIV. 1.

⁴⁾ Clinton Fasti Hellenici I. r.

Pileszar (1112—1130) assyr király ezen időpontra említi Iszmi-dagont mint Khaldaea királyát, ki 1850-től 1830-ig, tehát középszámítás szerint mintegy 20 évig uralkodhatott ¹⁾

Ugyanezen emlék nevezi meg fiát *Samasz-Ivát*, kinek uralkodása azért is nevezetes, mert azon körülményből, hogy ő Kileh-Sergátban Assyriában templomot építtetett, azt lehet következtetni, hogy Khaldaea hatalma Assyria felett is kiterjedt, és Samasz-Iva talán mint alkirály uralkodott itt, legalább néhány e város romjai közt talált cseréptábla khaldaeai helytartókat ²⁾ említi.

Utóda és fia *Ivil-anu-duma* nevének helyes olvasása kétséges, volt építője ama khaldaeai Necropolisnak, mely Mugheir és Warka romjainak környékén mértföldekre terül el ³⁾.

Ennek fiáról is történik említés cseréptábláin, neve talán *Gurguna* vagy *Gunguna*, teljes hitelességgel meg nem fejtethető; ő maga emlékét semmiféle művel meg nem örököltette. E négy uralkodó korszaka a fentebb említett assyr adat szerint 1850-től egész 1775-ig terjedhetett.

Az ezután uralkodott khaldaeai királyok kora már nehezebben határozható meg, emléktábláik szétszórva és összefüggés nélkül levén, irányuk egymástól nagyon kevéssé különbözik. Annyi azonban kiderül, hogy a következő uralkodó család tagjai a *Szin* ⁴⁾ melléknevet viselték, és hogy korukban a királyi székhely dél felől mindinkább éjszak felé tétetett át. A korábbi uralkodók *Ur* vagy *Nifferben* székeltek; *Szin-sada* már Urtól $5\frac{1}{2}$ miföldnyire éjszakra, *Naram-Szin* pedig

¹⁾ L. fentebb a lapon.

²⁾ Hogy Assyria e korban csekély jelentőségű lehetett, kitetszik abból is, mert az assyr helytartók e táblák szerint többnyire kisebb rangfokozaton állottak a khaldaeai birodalomban.

³⁾ Az ős khaldaeai temetkezési szokás sajátos volt. A halottak háromféle módon temetettek el, vagy a család számára erre különösen téglából épített boltozatos sírűregben: vagy a mi különösebb, egy e célra egyetlen darabból készült cserépkoporsó-fedél alatt, melylyel a gyékényre fektetett hulla leboríttatott, mindkét esetben mindenféle edények és ékszerek helyeztetek körülé. De legsajátságosabb volt a harmadik mód, mely szerint a holttest két méhkas alakú cserépedénybe helyeztetett, melyek középett összeragasztattak. A hullák nem a föld alá tétettek, hanem ezrenkint mesterséges halmokba temetettek el.

⁴⁾ *Szin* = hold isten, deus lunus. Oppert.

Babylonba tette át székhelyét. E család egyik tagja *Zur-Szin* építé az *Abu-Sarcin* mellett felfedezett templomot, mely az egyetlen ős khaldaeai emlék, melynél az építész köveket alkalmazott, s hol sajtászerűleg készített köoszlop maradványokat is találhatni, miből méltán lehet következtetni, hogy e templom későbbi időben készült, mint *Ur* vagy *Evech* építményei, bár a romjai közt talált kovakések, kőbalták, vésők s egyéb eszközök, a gyér arany és bronz leletek mellett a vas teljes hiánya, mint a régibb korszakokban, az ipar csekély fokára mutatnak.

Ezen uralkodók sora, bár egymásutáni következesök pontosabban meg nem határozható, hihetőleg a 17-ik századot tölti be, e század végéről, valamint a következő 16-iknak elejéről (1625—1575) két más uralkodóról van az assyr kút-fők után tudomásunk, ezek *Purna-Purija* és fia *Durri-galazu*¹⁾, kiknek nevei több khaldaeai emléken fenmaradtak, sőt ez utóbbinak pecsétje is megvan, az ő és atyjának nevével, s Bagdádban találtatott.

Még két uralkodót ismerünk biztosan a khaldaeai emlékek után, ezek *Khamurabbi*, kinek cseréptáblái Szenkerében, Babylonban és Bagdád közelében nagy számmal találtattak, fiától *Szamsu-iluna*-tól csak *Tel-Sifrből* van néhány cseréptábla. Mindketten Khaldaea függetlenségének utolsó idejében uralkodhattak, tehát 1518 előtt, mely idő táján arab törzsek rontottak be Khaldaeába s azt meghódítván mintegy 245 évig tartott uralmokat megállapították.

Ekkor megszűnt az ős Khaldaea függetlensége, s a nemzeti független lét elvesztése az építkezés, művészet és tudomány hanyatlását vonta maga után, az egész arab korszakból csak egyetlen kétes származású emléket bír a britt muzeum. Mindazon uralkodók tehát, kiket említettem, az úgynevezett khaldeus dynastiához sorozandók, melyet kettőt állít fel *Berosus*, az első 11, a másikat 49 királylyal. Igaz ugyan, hogy az emlékek csak 15-16 uralkodót tesznek kétségtelenné; ezo-

¹⁾ Oppert szerint *Kurgalzu Exped. I. r. 255. l.* *Purna-purija* halála után, ki *Assur-Vatila* Assyr király leányát birta nőül, következett fia *Kara-khar-dasz*, de midőn ez ellen alattvalói fellázadván, megöletett, az assyr király az országba jött, és testvérét *Durri-galazut* emelte a trónra.

kén kívül van még azonban vagy tíz, a kiknek nevei, legalább még eddig meg nem fejthetők; de ebből nem következik, hogy e nevek képeznék a két Berossusféle dynastia teljes jegyzékét, mert nem jökvetőlenül szükséges, hogy mindegyik királynak építészeti emléké fennmaradt legyen, s azután Eusebius chroniconjába is hiba lopódzhatott, ha 49 király 458 évig uralkodott, egyre-egyre csak tíz év jut, mi örökös monarchiában kevés, kedvezőbb volna az arány, ha felteszszük, hogy Berossus 19 vagy 29-et irt volna, ez utóbbi föltevés szerint mintegy 16 év jutna egy-egy király uralkodására.

Az arab korszakról egyébiránt az assyr emlékek is mélyen hallgatnak, csak az arab uralkodás vége van ezekben jelezve, midőn Tiglath-Nin Assyria királya Babylon meghódítójának mondatik, még pedig ha ez időpontot tekintjük, az assyr nagybirodalom megalapításának korára nézve a felfedezett emlékek, mind Berossus, mind Herodot számadataival csodálatosan megegyeznek, mint arról alább lesz szó, mely ugyanis a tizenharmadik század közepe, Berossus fentebbi számadatai szerint az 1273-dik év Kr. é.

Az assyr uralom szorosabb értelemben csak mintegy 100 évig tartott, mely idő alatt Assyria királyai részint magok is Babylonban laktak, részint az országot helytartók által kormányozták. Azonban már 1150-ik év táján Khaldæa független királyaiul említetnek I. *Nabukadnezar* és fia *Merodach-iddin-akhi*, kik az assyrok ellen némi sikerrel harcoltak, sőt ez utóbbi I. Tiglath-Pilezar assyr király visszavonulásakor 1120-ban, ettől bizonyos bálványokat is zsákmányul ejtett.

Ezen időtől fogva Nabonaszarig ritkán említetik Khaldæa az assyr emlékekben. II. Szalmanaszar 850 táján beavatkozott Khaldæa ügyeibe és *Merodach-szum-adin* érdekében hadat vezetett az országba, őt a trónon megerősíté; de egyszersmind több khaldæai várost elfoglalván, fejedelmeiket hódolatra kényszeríté, mi arra mutat, hogy az ország több fejedelemségre volt osztva. A következő assyr király *Samasz-Iva* is fényes győzelmet nyert 820 táján *Merodach-belaczu-ikbi* nevű királyon, de a győzelem eredménye ismeretlen.

Mind e körülményekből az látszik kiderülni, hogy Khaldæa ezen egész idő alatt saját fejedelmei alatt autonom

közigazgatással birt, de Assyria-hoz némileg hűbéri viszonyban állt. Csak Nabonaszar vívta ki teljesen Babylon függetlenségét 747-ben ¹⁾, mely azonban akkor sem terjedett a többi apró fejedelemségre. Az ország ezen feldaraboltatása eredményezé annak teljes meghódítását Assyria által. A canonban említett négy uralkodó: *Nadius*, *Chinzinus*, *Porus* és *Elulæus* szinte ily apróbb fejedelmek lehettek a 733—721-ig terjedő rövid korszakban. ²⁾ *Merodach-Baladan* 721—709 egyesíté ugyan az egész Khaldæát uralma alatt, de az utóbbi évben Szargón assyr király által meggyőzetvén fogságra vitetett, Babylonia pedig helytartók alá helyeztetett.

Azonban e helytartók kormányzása békés nem volt, a függetlenségre törekvő nép, ismételve fegyverhez nyúlt, s különösen Szennacherib idejében véres harcokat küzdött szabadságáért, s helytartóit gyakrabban elűzte. Két független időszakát is említi a canon, *Szuszub* király alatt 696—694-ig, és egy több évi interregnumot Szennacherib uralkodásának vége felé. Hogyan és mikor történt újolagos meghódítása, arról nincs emlékezet, de *Aszarhaddon* 680-ban egyszerre lép mind Assyria mind Babylonia trónjára, az assyr és babyloni canon egyező tudósításai szerint.

Nabopalaszar assyr helytartó ³⁾ 625-ben hasznára fordítván hazája hanyatlását, az önállásra törekvő nemzet-éléré állt és Babylonia függetlenségét visszaszerezte. Ninive s az assyr birodalom bukása után, a lydiai háború kivételével, mely a 610-ben kötött béke által befejeztetett, ⁴⁾ hosszabb ideig békét élveztek Elő-Azsia népei. A méd, babyloni és lydiai birodalmak közt egy neme a politikai egyensúlynak állt be, mely azon körülmény mellett, hogy fejedelmek egy-

¹⁾ Ptoleus canonjának első éve, mely az assyr-babyloni chronologia alapjául szolgál.

²⁾ Előbb, mint *Bît Jakin* királya, egyike az apróbb fejedelmeknek 721-ben lön egész Khaldæa királya.

³⁾ Rösch scytha királynak mondja, a ki Babylonban 625-beu új dynastiát alapított. Zeitschrift XV. k.

⁴⁾ A szokott számítást Bosanquet az által iparkodik megingatni, hogy az 585-ki teljes napfogyatkozást veszi fel a béke megkötésének éveül, de számítása sok nehézséggel jár, mert felforgatja az egész chronologiai rendszert. Journal of th. A. s. society. XV. k.

mással rokonsági viszonyba léptek ¹⁾, visszaadta e világrésznek a rég nélkülözött békét.

Babylonia Nebukadnezar ²⁾ alatt 604—561-ig érte el hatalma tetőpontját. Már atyja átvette volt osztályrészkep az assyr birodalom délnyugati tartományait, de huszonnégy évi békés kormánya alatt a hódolt tartományok hűsége ingadozni kezdett, és Neko egyiptomi király alkalmasnak hitte az időt az assyr birodalom ezen örökét birtokába venni. Babylonia és Egyiptom hadi ereje 605-ben Karkhemisnél az Eufrát mellett mérközött egymással, s a győzelem az első hatalom felé hajolt. Erre Syria és Palaestina meghódolt a győztes Nabukadnezarnak, ki magát Egyiptomot is meg akarta fenyeíteni, de atyja halála őt Babylonba szólítá. Nebukadnezar most a trónra lépett, melyet 43 évig birt. Uralkodása fénykorát képezi Babyloniának és neve a történelem lapjain örök betűkkel van feljegyezve, mint nagy hódítóé, ki hihetőleg Egyiptom Apries, máskép *Hophra* királyát is trónjától fosztotta meg. De e névhez félelem is tapad, mint a ki Jerusalemet elpusztította, a zsidókat fogságra hurczolta; kegyetlensége pedig Jechonia és Zedekiasz ellen mély homályt vet emlékezetére. Azonban másrészt tagadni nem lehet, hogy Nebukadnezar a béke műveit illetőleg is nagy férfiú volt, nevével van Babylon legnagyobb szerü építményeinek emléke egybekapcsolva: a fényes királyi palota, Bel tornya, a függő kertek, Borzipa, számos csatornák a föld öntözésére, s ama királyi csatorna, mely a Tigris és Eufrátot egybekapcsolta, a számtalan templom különféle városokban, részint a régi irók, részint saját feliratai szerint neki köszönik létüket.

Méltatlan utódai alatt hanyatlásnak indult a birodalom, külső hatalma ugyan meg nem ingattatott, de belsőleg folytonos gyöngeség emészté erejét. Fia és utóda *Merodach-Evil* két év mulva bitorlónak volt kénytelen átengedni trónját, ez, *Nerriglissár*, csak négy évig uralkodott 559—556-ig s fiát hasonló sors érte néhány hó mulva, mint elődjét. Az összeesküdtek 556-ban Nabonadiust emelték a trónra.

¹⁾ Cyarares leánya Nabopalasszar fiával, Nabukadnezarral jegyeztetett el, Alyattes lyd királyé pedig Astyages méd trónörökösével.

²⁾ Ékirati neve Nabokudur-uzur, ebből lett Nabukodonozor.

Két évvel előbb történt ama forradalom Médiában, mely a perzsa Cyrust a méd-perzsa birodalom urává tette. A lyd háboruban Nabonadius Croesus pártjára állott, s ezzel Cyrus haragját vonta magára. A vész előérzetében megtette ugyan előkészületeit a város védelmére, új védfalat építtetett a folyam mellett, hol az a városba folyik, és egy száz láb magas és húsz láb széles falat húzatott azon helyen, hol e két folyó legjobban közeledik egymáshoz. Azonban mindez hasztalan volt. 538-ban Cyrus hadat vezetett Babylonia ellen, és Nabonadius seregét meggyőzván a várost ostrom alá vette. A király fiát *Belsar-uzart* (Balthasar) ¹⁾ bizta meg a város védelmével, maga Borzipába zárkózván. Cyrus azonban az ismert hadicsel által a várost hatalmába keríté, s az új babyloni birodalomnak 87 évi fenállása után véget vetett. Babylonia perzsa tartomány lön. ²⁾

III.

Babylonia szakadozott történelmével ellentétben Assyriáé egy teljes egészet képez, melyet századokon keresztül részben teljes hitelességgel, részben legalább megközelítőleg helyesen lehet nyomról nyomra követni.

Assyria történelme két külön szakaszra osztható, az ország alakulása óta egész azon időpontig, midőn Assyria nagy-

¹⁾ Hogy Nabonadius fiát kormánytársúl vette maga mellé, egy Mugheirben talált cseréphengere tanúsítja, melyen *Nabu-nadid* és fiára *Bilzar-uzurra* az isteni kegyelem kérérik. Oppert nagy művében több feliratot idéz Nabonadius és fia nevével.

²⁾ Az ős khaldaeus dynastia korából Oppert többször említett nagy munkájában szintén közöl egy névsort, és e neveknek egy részét egy a britt muzeumban levő cseréptábláról adja, de minden közelebbi meghatározás nélkül. E névsorban, melynek élére, mint legrégibb történelmi uralkodó, Uruk van téve Ilgi névű fiával, ezeken kívül több már említett ismerős király nevével is találkozunk kiket fennmaradt emlékeik után nevez meg. — Oppert 1865-ben ily című francia tudományos folyóiratban: *Annales de philosophie chrétienne*, megkezdé Babylon és Assyria emlékeinek chronologiai rendezését és a Kr. e. IX. századig jött, de e műve még kezemhez nem jutott.

hatalmi állásra emelkedett (1270), és ettől fogva egész a birodalom bukásáig 625-ig Kr. e.

Ekkoráig rendszeren az ország alakulását a birodalom nagyhatalmi állásának kezdetével szokták volt azonosítani, a Ninus és Semiramisféle mondákkal, melyek történelmi hitelességet követelőleg adattak elő, kezdvén meg Assyria történelmét. Mindkettőnek alakja a görög írók képzelődésének szüleménye, mint már Berosus vádolja őket, hogy Babylon műveit hamisan tulajdonítják Semiramisnak, és Eusebius megvallja, hogy a khaldaeusok épen nem gondolnak Ninus- és Semiramissal. ¹⁾ E képzelti alakokról tehát Assyria valódi történelmében nem lehet komolyan szólni többé, mint azokat már régebben Heeren ²⁾ és Niebuhr ³⁾ igen helyesen a mythos körébe utasították.

Egy történelmi Semiramisról azonban van az assyr emlékek után is tudomásunk, ez a 810-től 781-ig uralkodott IV. Ivalus király neje volt, és egy kalahi emléken Szammuramit név alatt fordul elő, ki Herodot második Semiramisával majdnem egykorú volt; ⁴⁾ s kinek ez a babyloni építmények egy részét tulajdonítja. Rawlinson e nő kiváló említésénél fogva azt sejtí, hogy ez talán babyloni hercegnő volt, és mint az itt uralkodott család utolsó sarja alkalmasnak látszott férje, Ivalus előtt arra, hogy helyette hazájában a kormányt vigye A keleti képzelt emelheté e történelmi Semiramist ama mythiscus légkörbe, melyben az utókor előtt ismeretes lön.

Azt hiszem, megfogytva történt Ninussal, ki Herodot és Ctesias szerint az assyr királyok őse vala. Nin egyike a második trias istenségeinek, ki a görög Heraclessel azonosítatik, az ábrákon rendszeren egy karjai közt megfojtott oroszlánnal fordul elő; de hogy az assyr királyok tőle származtatnak, ép oly kevés történelmi hitelességgel bir, mint midőn Lydia és Spárta királyainak eredete Heraclesig vitetik föl. ⁵⁾ A Nin nevével

¹⁾ Duncker id. m. I. k. 271 l. 1. jegyzet.

²⁾ Heeren Handbuch der Alten Geschichte I. k. 26. l.

³⁾ Niebuhr Vorträge über alte Geschichte I. k. 27 l.

⁴⁾ Herodot I. 184.

⁵⁾ Herodot u. o.

egybekapcsolt hősregék adhattak alkalmat a görög történetíróknak arra, hogy őt az assyr dynastia élére állítsák.

De hagyjuk el e mythosi alakokat, és lépünk a szoros történelmi térre, amint az, az assyr emlékek által kijelöltetett. És itt, hogy az ókor íróinak tudósításaival az újabb kutatások eredményeit egybevethessük, szükséges legelőbb azon időpontot meghatározni, mely minden valószínűséggel a nagy assyr birodalom kezdetét tevé, mely, mint már megjegyzém, nem azonos az ország alakulásával; ezen időpont Assyria történelmét két határozott részre szakasztja.

Hogy ezt meghatározhassuk, felveszszük alapul mind Herodot, mind Berosus számításait, és ezt azután egybevetjük az ország történelmi emlékeivel.

Berosus fentebbi adatai szerint ¹⁾ a 45 assyr király elseje Babylonban kezdett uralkodni 1273-ban, és 526 évig tartott e dynastia uralma. E hódítás alapítá meg a nagy assyr birodalmat, mely ez idő óta változatlanul tartott 747-ig, midőn Babylon rövid időre visszanyerte függetlenségét, bár később újra meghódítottatott, és assyr helytartók alatt volt 122 évig, tehát 625-ig, mely Ninive elfoglalásának, és az új babyloni birodalom alapításának éve.

Herodot szerint Ninive elfoglalása volt utolsó fegyverténye a méd Cyaxaresnek, tehát ennek a lyd háború után kellett történnie, mely a 610-ben történt napfogyatkozás után fejeztetett be. Ha most hozzá számítjuk az időt, mely a méd sereg visszavonulására, az új sereg szervezésére szükséges vála, s azon két évet, mely Ninive ostromában lefolyt, ennek bevétele alig történhetett e kútfő szerint a 606 év előtt, mint azt általánosan teszik, és mint azt Herodot adatai nyomán Duncker is kiszámította.

Herodot az assyrok uralmát Ázsiában, míg a főhatalom háborítlan birtokában voltak, 520 évre teszi, megkülönböztetvén ettől azon időt, mely a médek elszakadásától Ninive elfoglalásáig folyt le. A médek uralkodása Ázsiában szerinte 128, és a 28 évi szkúth uralommal együtt 156 évig tartott.

¹⁾ Berosus szerint: az új babyloni birodalom 87 évig, azaz 538-ig tartott, hozzáadván $538 + 87 + 122 + 526 = 1273$ -ik év jön ki, mely évre esik számítása szerint az assyr nagy birodalom kezdete.

Ebből azonban le kell vonni Astyages korát 35 évvel és Cyaxares uralkodásából, ki e számítás szerint 633-tól 593-ig ült a trónon, 13 évet, marad tehát Ninive bukásáig Herodot szerint 606-ig, a médek uralmára a felkelés óta 108 év. ¹⁾

Ha ezen két összeghez a háborítlan assyr uralkodás éveit, azaz 520-at hozzáadjuk, tehát $606 + 108 + 520$ kijön 1234-ik év mint a nagy assyr birodalom kezdetének első éve, és így Berosus és Herodot adatai közt a különbség 39 évet tenne, mi ily messze őskori chronológiára nézve valóban nem sok, főkép ha még azon 19 évet levonjuk belőle, a mennyiben Herodot csalódhatott Ninive elfoglalását utánaa tévén a lydiai háborúnak, $1234 + 19$ tenne 1253 évet. Arra hogy Herodot hihetőleg hibázott, okaim következők; először: nem tehető fel, hogy a még mindig hatalmas Assyria, bár a szküth pusztítás által meg is gyengült, békén nézte volna szövetségesei romlását, és tartományai meghódítását; másodsor, Assyria utolsó királya Szarak akkor küldötte Nabopalaszar vezérét Babylon megszállására, midőn a scythák elűzetése után Cyaxares másodízben indult Ninive ellen; de kétségtelen adat Ptolomeus canonja szerint, hogy Nabopolaszar babyloni uralkodásának első éve a 625-ik, és Abydenus szerint ez összeesik Ninive elfoglalásának évével; ²⁾ végtére hihető, hogy Herodot nem is annyira a szküth hódítás tartamát akarta a 28 évvel meghatározni, miután kevés történeti hiteles éggel birnak mindazon körülmények, melyekkel ezt kapcsolatba hozza, mint inkább a méd uralom chronológiáját akarja felderíteni. Ha Dejoces óta a méd királyok uralkodási éveit, és pedig Dejoces 53, Phraortes 22, Cyaxares 40 és Astyages 35

¹⁾ Duncker azt máskép hozza le, a méd függetlenség kezdetét 714-re tévén, ehhez adja Herodot 520 évét, v. ö. I. 275 l. 1 jegyz. Rawlinson 603-hoz adja Dejoces 53, Phraortes 22, Cyaxares 30 uralkodási évét, mely Ninive bukásáig 625-ig folyt le, s azon kívül a Herodot által Dejoces előtt említett méd anarchiára egy emberkort azaz $33\frac{1}{2}$ évet számítván $603 + 105 + 33\frac{1}{2} + 520 = 1262$. R. azt hiszi, ha a lyd háború megelőzte Ninive ostromát, ennek bővítése 603 előtt nem történhetett.

²⁾ Eusebius chron. I. 9. Ezen adatot Niebuhr is elfogadja. Vorträge über die alte Geschichte I. 38 l. Oppert ugyanazon évről teszi Ninive elfoglalását. Exped. scientifique, II. k. 215.

évét összeadjuk, 150 év jön ki, Herodot pedig a méd uralmat, ide számítva a szküth 28 évi korszakot is 156 évre teszi, fenn maradna tehát 6 év azon időre, melyet ő Dejoces előtt méd anarchiának nevez, a függetlenség kivívása után az első királyig.

Kétségtelen tehát, hogy a nagy assyr birodalom kezdete a 13-ik század közepére teendő; de a hódítások koráig az ország alakulása óta lefolyt időt már bajosabb meghatározni. Rawlinson a bibliai *Assurnak* tulajdonítja az ország alapítását, a biblia illető helyét úgy értelmezvén, hogy ez egy sémi gyarmatot vezetett Khaldaeából Assyriába, mi, tekintve a mivelődés haladását a perzsa öböltől éjszakknak, nagyon is hihető, s megerősítést nyer az assyrok vallásának azon hitágazatában, mely Assurt a honi pantheon csúcsára állítja. Ha Samasz-Iva, Izmi-dagon fia, mint khaldaeai király, Assyriában templomot épít a 19-ik század közepén, ez nem csak azt bizonyítja, hogy az ország Khaldaea főhatósága alatt állott, ¹⁾ hanem azt is látszik föltételezni, hogy Assyria már akkor mint ország régiben fennállhatott, ámbár neve, valamint Assur városáé, egész hitelességgel csak a 16-ik században említettik. Ennek nem mond ellene Ctesias adata, ki Assyria fenállásának Ninustól Szardanapalig, tehát Ninive elpusztulásáig 1306 s illetőleg 1360 évet tulajdonít, mely összeget 625-hez adván, a királyság kezdete szerinte 1985-ik évre volna teendő. Átirói mint Eusebius, Diodor és Syncellus mind a királyok sorrendjére, mind az évek számára nézve némileg különböznek tőle, de mégis abban mind megegyeznek, hogy az assyr királyság kezdetét a 2000-ik év tájára teszik Kr. e. ²⁾

Azonban a biztos történelmi emlékek nem mennek ily messzire vissza, s bár azon cseréptábla, melyen I. Tiglath-Pileszar adata a kileh-sergáti templom építéséről a 19-ik század közepére utal, Assyria első megnevezett királyai némi

¹⁾ Hogy Oppert szerint a Ninus és Semiramis által alapított khaldaeus dynastia nemcsak uralkodott Assyria felett, hanem a nép zöme is kaszdím-szküth volt, fentebb volt említve; de egyszersmind megczefolva is.

²⁾ A királyok neveit összeállítva adja Clinton *Fast. hell. I. r. V. ö* Duncker id. m. I. 275. 1 és jegyz. Rawlinson id. m. II. 281. 1.

megközelítéssel csak a 17-ik századba tehetők. Hogy Assyriának őskori története egykorú adatok által egészen fel nem világosítható, azon, úgy hiszem, senkisésem fog csodálkozni, de az emlékek által igazolt történeti hitelesség oly messze századokra veti világát, mint azt alig találjuk föl más népnél talán a zsidókat és egyiptomiakat kivéven. Már I. *Tiglath-Pilezar* megíratta uralkodásának történetét, ¹⁾ és e példát számosan követték utódai közt; hárman *Assur idannipal*, II. *Szalmanaszar* és *Samasz-Iva* obeliszok alakú oszlopokra vésették viselt dolgaik emlékét, mások legalább az általok épített paloták- és templomokban emlékül letett kötéblákon vagy cseréphengereken iratták fel családi származásuk mellett az okot is, mely őket az építésre bírta. Méltán mondhatjuk tehát, hogy I. *Tiglath-Pilezar* óta, ha az 1090—910-ig terjedő homályos korszakot kiveszszük, Assyria történelme hiteles adatokon alapúl, még pedig mind végig, azaz Ninive elpusztulásáig. Továbbá 910 óta nemcsak a történeti emlékek szaporodnak, hanem ezen évtől fogva 270 éven át egész 640-ig Kr. e. egy chronologiai táblázatot is birunk, mely *Assurbani-pal*, Szardanapal, királyi könyvtárában találtatott, és szerencsésen megfejtetvén, assyr canon neve alatt ismeretes, ²⁾ melynek időszámítása Ptolomaeus canonjának számításával csodálatosan megegyez.

A Kr. e. 1650—1550 lefolyt századra három nevet említhetünk, ezek: *Assur-bel-nisis*, *Buzur-Assur* és *Assur-Vatila*. E három nevet egy csonkított tábla tartotta fenn, mely talán II. Szalmanaszar (859—824) korából való, mert ennek háborúira céloz, de hihetőbb hogy Aszarhaddon (680—667) korában készült, és e három assyr királyt úgy tünteti föl, mint a kik Khaldaea belügyeibe, melynek királyaival rokonsági viszonyban állottak, avatkozni képesek voltak. Az utolsó *Purnapurijas* khaldaeai király kortársa lehetett, kinek leányát adá nőül, és veje halála után egy lázadó ellenében, annak

¹⁾ Azon két henger, mintegy két példánya e történeti műnek, megvan a britt muzeumban, s ezekről jelentéktelen eltérésekkel, s így hitelesen fordítottatott le Rawlinson, Talbot, Hinks és Oppert által. Megjelent Londonban 1857.

²⁾ Rawlinson Henrik kiadta 1832. Londonban.

fiát, *Durri-galazut*, ülteté trónra. ¹⁾ *Assur-vatilát* különben még I. Tiglath-Pileszár is említi egy cseréptáblán, mint a ki a már említett Samasz-Iva által (1820) épített templomot megújította. ²⁾

Ezután mély hallgatás borúl Assyria történeteire mintegy két századon keresztül, csak egy csonka leszármazási tábla említi *Bel-szu-mili-kapit*, mint „az uralom megalapítóját“, kit Rawlinson e két századba helyez, de hihetőnek tartja, hogy azon kifejezés szerint ő lehetett az assyr függetlenség megalapítója is, és akkor az említett három király neve elé volna teendő.

A legelső hat király, a kiknek korából emlékek maradtak fenn: *Belus*, *Pudil*, I. *Ivalus*, I. *Szalmanaszar*, I. *Tiglath-Nin* és II. *Ivalus*. Az emlékek szerint mind egymástól leszármazási viszonyban állanak ³⁾ és az utolsó háromról a fentebb említett származási tábla is világosan mondja, hogy e három: apa, fiú és unoka. E hat uralkodó korát Tiglath-Nin neve határozza meg, ha ez mint Babylon hódítója, Berossus adatai szerint, 1270—1250-ig uralkodott, úgy kerek, számmal 20—20 évet számítván egy-egy uralkodásra, e hat király 120 éven át 1350-től 1230-ig uralkodhatott. Egyébiránt történelmököt nem jellemzi egyéb tény, mint hogy Tiglath-Nin Khaldaeával növelte birodalmát; azon körülményből pedig hogy I. Szalmanaszar a Tigrisen túl *Kalah* városát alapította, azt lehet következtetni, hogy ez meg a Zagros hegy felé terjeszté ki az ország határait, elfoglalván amaz, a Tigris folyam és Zagros hegyek közt fekvő tartományt, mely később magvát képezte az assyr birodalomnak, a melynek első kezdete Assur városa volt az Eufrát és Tigris közén.

Ezután ismét hat király következik, kik I. *Tiglath-Pileszar* körül csoportosulnak, kinek ismert kora határozza meg a többiét is. ⁴⁾

¹⁾ E két khaldaeai király uralkodásának adatait I. fentebb. E syn-chronisticus tábla különben még ezenkívül más nemzetközi viszonyokat is említi Khaldaea és Assyria közt.

²⁾ Ebben Rawlinson chronológiájának újabb megerősítését látjuk

³⁾ Az első négy cseréptáblái mind *Assur*, ma *Kileh-Sergában* találtak, mely még akkor a királyok székhelye volt.

⁴⁾ E csoport és az előbbi közt mintegy 20 évi hézag van, mely az emlékek nyomán be nem tölthető.

Ennek *Merodach-iddin-akhi* babyloni királylyal való háborúja uralkodásának vége felé volt, azaz Szennacherib 694-ik éve előtt 418 évvel, tehát 1112-ben, mi onnan igazolható, mert míg Tigláth-Pileszar említett cseréphengerén¹⁾ öt évi hadjáratainak eseményeit elbeszéli, más öt évről egyéb fenmaradt emlékek után van tudomásunk, babyloni háborúját nem említi, melynek részletei különben a synchronisticus táblán is felsoroltatnak; e szerint e háborúnak okvetlenül uralkodásának vége felé kellett történnie, s így ha ő az egyes királyok átlagos uralkodási tartama szerint 20 évig, vagyis 1130—1110-ig uralkodott, e hat király uralkodási idejét jogosan következőkép állapíthatta meg Rawlinson:

Nin-pala-zira 1210—1190-ig.

Assur-dah-il (fia) 1190—1170-ig

Mutaggil-Nebó (fia) 1170—1150-ig.

Assur-risz ilim (fia) 1150—1130-ig.

I. Tigláth-Pileszár (fia) 1130—1110-ig.

Assur-bil-kala (fia) 1110—1090-ig.

Hogy e királyok ily származási viszonyban állanak egymáshoz, azt maga Tigláth-Pileszár mondja azon híres feliratában, mely régisége által bámulatot költött, s melyben uralkodásának első öt évében viselt hadi dolgait és építkezéseit beszéli el. Ebből nem csak azt tudjuk meg hitelesen, hogy Nin-pala-zira őse volt az új királyi család alapítója, kitől a felhozott sor szerint származott vala, hanem arról is értesülünk, hogy több rendbeli templomok, várak és királyi palota építésén kívül művei által Assyria mívelődését hathatósan előmozdította. ¹⁾ A földmivelésre fontos öntözési csatornákat ásatott, idegen fajta barmot és a testedző vadászat kedveért, melynek nagy kedvelője vala, különféle vadállatokat hozatott be, és idegen növényeket honosított meg az országban, melynek határait hódításai által kiszélesbítette és népeségét gyarapította.

A kép, mely Tigláth-Pileszár felirata nyomán előtünk feltárul, valóban igen kedvezőleg mutatja fel Assyriának

¹⁾ A templomok közt megemlíti Samasz-Iva templomának megújítását is, mely 60 év óta romokban hevert, miután az említett király által 641 évvel előbb építtetett vala. Inscript. 64—66. lap.

12-ik századbéli műveltségi állapotát. Az ország nem volt ugyan nagy kiterjedésű, Babylonia már akkor visszanyervén függetlenségét, délről gátot vetett terjeszkedésének, éjszaki határa a Niphates, keleti a Zagros hegység volt, míg nyugaton az Euphratest érte el, de belállapota virágzó lehetett; és jólétének emeléséhez nem csekély mértékben járult Tiglath-Pileszar bölcs intézkedései által. Harczi dicsőségben sem volt szégyény a német, s e király említett felirata is eléggé megczáfolja Ctesias előadását, ki Ninus utódait háremekbe zárt pulyáknak bélyegzi. Három elődjéről nem sokat tudnak az emlékek: *Ninpala-zira* a család alapítója vala, *Assur-dah-il* leromboló *Samasz-Iva* templomát az újra építendő, de, tenni elmulasztotta, *Assur-risz-ilim* Nebukadnezar babyloni királylyal kétes csatákat vívott, melyek a két szomszéd ország népét egymás kölcsönös tiszteletére birták, úgy hogy *Tiglath-Pileszar* is csak kénytelenségből fogott fegyvert *Khaldaea* ellen, sikerre eleinte, mert több várost, s magát Babylont is elfoglalta, de visszavonulásában *Merodach-iddin-akhi* babyloni király által üldöztetvén, podgyásza egyrészével a honi bálványokat is elvesztette 1112-ben.

Ez volt úgy látszik utolsó hadjárata, az előbbiektől történetét ő maga beszéli el, melyekben nagy hódításokat tön. Hogy a központositott államhatalmu ország ekkor terjedelmes hódításokat tehetett, azt a körülmények eléggé megmagyarázzák. Assyriát ezen időben csekélyebb erejű néptörzsek környezték, nevezetesen azok közt a Muszkák (*Moschi*) és a *Kumuk* vagy *Komanok*, Herodotos angol magyarázóinak szerént mindkettő szküth nép, melyek egyenkint 20—20 ezer fegyverest állíthattak ki a csatára. Mind a két nép, melynek hazája ekkor a Tigris és Eufrát felső vidéke volt, később a Fekete tenger partjai felé huzódott, hol utódaik még sokáig fennmaradtak. ¹⁾

Tiglath-Pileszar fiát illetőleg csak azt tudjuk, hogy *Assur-bel-Kala* is viselt egy háborút Babylonia ellen, de a

¹⁾ Herodot III. 94. hol a Muszkákról mint a perzsa birodalom adózóiról tesz említést, kik a *Macronok* s *Tibarenok*kal a 19-ik satrapiát képezték.

csonkított synchronisticus tábláról eredményei lenem olvashatók.

E két utolsó király korából maradtak fenn az assyr képző művészet legrégebb példányai, az egyik Tiglath-Pileszárt ábrázoló dombormű, egy sziklára vésvé, Tigris forrásainál nevének és hadjáratának feljegyzésével; a másik egy női szobor, nem épen remek mű, melynek felirata az említett névsor három utolsó királyát nevezi meg. ¹⁾

Ha e néhány névnel sokáig időztem, annak tulajdonítható, mert I. Tiglath-Pileszár uralkodását az assyr nemzet mivelődésének történetében korszakot alkotónak tartom, mely alapul szolgált az assyr miveltség későbbi fejlődésének. A domborműi faragványok általános használata csak a tizedik században jön divatba, de első kezdetét már e család utolsó két tagjánál is látjuk, ezek a művészet első zsengei. Tiglath-Pileszár feliratára nézve még azon észrevételt is tehetjük, hogy azt mély vallásos érzelem lengi át, ha dicsőíti is magát, de dicsőségét csak *Il, Assur, Bel, Ana* és *Iva* istenségei adományának tekinti, háborúi vallás háborúk színezetével bírnak, melyeket azért visz, hogy istenei, s különösen Assur ellenégeit megalázhassa.

E korszak után mintegy két századig (1110—910) ismét sűrű homály borítja Assyria történelmét, mely időnek első három negyedére egyetlen király nevét említi II. *Szalmanaszar* a fekete obeliszken, *Muddina* városáról szólván az Eufrát partján, melyet elődjei közül ketten *Tiglath-Pileszar* és *Assur-Mazur* elfoglaltak vala. Csak a második század utolsó negyedében kezd ismét derülni a látkör. Kileh-Sergát (Assur) romjaiban, hol még ekkor is az ország fővárosa vala, a feliratokon egy sorát találták a királyoknak, kik itt különféle építkezéseket tettek, s róluk a sokkal későbbi Assur-bani-pal (Szardanapal) is emlékezik, és ezek a következők: 950—930-ig *Assur-idanni-pal*, 930—910 I. *Assur-danin-il* és 910—890-ig III. *Ivalus*, de viselt dolgaikról nincs a történetben semmi szó, úgy állnak előttünk „mint hatalmas nevek árnyai“, kikre nem vet fényt a késő századok emlékezete.

¹⁾ Ninive romjai között találtatott, jelenleg a britt muzeumban van.

De itt már beléptünk a történelmi való országába, III. Ivalustól kezdve 240 éven át, azaz 910—640 terjedő korszakra nézve, hiteles kútfőnk a fennemlített assyriai canon, mely tizenöt királynak határozza meg uralkodási idejét, az utolsókra nézve teljesen egyezőleg a Ptolomaeus-féle babyloni canonnal. E királyok nemzedékrende, legalább az említett I. Assur-danin-il korától egész IV. Ivalusig a *kilehseregáti* és *nimrúdi* emlékek feljegyzései által is igazoltatik. Ezen uralkodók névsora következőkép van megállapítva:

- III. Ivalus 910—890-ig. ¹⁾
- II. Tiglath-Nin (fia) 890—884-ig.
- Assur-idanni-pal (fia) 884—889-ig.
- II. Szalmanaszar (fia) 859—824-ig.
- Samasz-Iva (fia) 824—810-ig.
- IV. Ivalus (fia) 810—781-ig.
- III. Szalmanaszar 781—770-ig.
- II. Assur-danin-il 770—752-ig.
- Assur-lus 752—744-ig.
- II. Tiglath-Pilezar. ²⁾ 744—726-ig.
- IV. Szalmanaszar 726—721-ig.
- Szargon 721—704-ig.
- Szennacherib (fia) 704—680-ig.
- Aszarhaddon (fia) 680—667-ig.
- Assur-bani-pal (fia) 667—647-ig (?)
- Assur-emid-ilin } 647 (?) —625-ig.
- Szarak. }

E királyok uralkodási éveit az assyr canon adja, hogy mily évek közé esik uralkodásuk, az assyr és babyloni canon összeegyeztetése által következőkép számítható ki. Az assyr canon Szargonnak 17, Szennacheribnek 24 évi uralkodást, tehát összesen 41 évet tulajdonít, azonban Szargonnak egy

¹⁾ III. Ivalus nevénel a tábla el lévén törve, uralkodása idejét csak megközelítőleg lehetett adni.

²⁾ Oppert ezt IV-nek jelöli. Tiglath = adoratio, imadás, a név második fele Pilezar = pala zira, a mi annyit tesz, mint Zira fia, és ez Nin-Hercules istennek mellék neve, Tiglath Nin = Tiglath-Pilezar. Ez okból Oppert e kétféle nevet egynek vévén négy e nevű királyt vesz föl; miután mindakét név értelme : Imadás Ninnek.

feljegyzése szerint, országlásának első éve össze esik a babyloni Merodach-Baladan első évével, ettől pedig Asszszarhadonig a Ptolomaeus féle canon épen 41 évet számít, s e szerint meg lévén határozva a 680-ik év Kr. e, az előbbi királyok korá innen visszafelé számítva határozottatott meg azon évek száma szerint, mint azt az assyr canon felmutatja.

Az idézett korszakbeli két első uralkodóról igen csekély emlékezet maradt fenn, a harmadik *Assur-idanni-pal* uralkodásával kezdődik tulajdonképen Assyria nagy hatalmi állása. A 884—859-ig tartott huszonöt évi uralma alatt tíz hadjáratot vezérelt ellenségei ellen, s első volt az assyr királyok közül, ki a Földközi tenger partjait elérte, a midőn hihetőleg a phönici városokat is adófizetőkke tette. Azonban építkezései nagyobb dicsőséget szereztek nevének, mint háborúi, melyeket főkép a lázadók ellen roppant kegyetlenséggel vitt. A fellázadt város fejedelmeit fogságra hurcolta előkelő férfait máglyára ítélte vagy karóba vonatá, sokszor az egész város férfi lakosságát kiirtá, másszor a fogoly férfiak kezeit és lábait, vagy orrát, füleit és ajkait levágatá, míg a fiú és leány gyermekek a tűzbe hányattak. E kegyetlensége kiválólag jellemző az assyr uralkodók közt, mi annál feltűnőbb, mert az építészet és képzőművészetek oly nagy pártolója vala, mint senki az előtt.

Nimrud mellett (Kaláh) felásattak palotájának alapjai, templomai közt, melyeket építettett, legnevezetesebb a Nimrud romjai közt felfedezett, s e művei bámulattal töltik el az utast. Elődeinek építményei *Küleli-Sergátban* tömegökre nézve kétségkívül nagyszerűek, de belső csin hijával vannak s tégláik festés- és máznélküliek. A dombormű faragványok, a színes mázzal bevont és színes ábrákkal festett téglák az ő művein tűnnek föl először, még pedig oly tökélyben, mely a képzőművészetek magasabb fokú előhaladottságát jelzi a Kr. előtti 9-ik században. Annál meglepőbb, mert a fokontúli haladást nem láthatjuk, bár hihetőleg megvolt. Már a téglák mázos színezése a különféle érczlegek kezelését feltételezi. *Assur-idanni-pal* művein ez mind a teremtés varázsával bír. Egy obeliszk is maradt fenn korából, fehér monolith kőből, melyre uralkodásának történetét véseté, míg más kettőnek csak töredékei fedeztetek föl.

Utóda és fia II. Szalmanaszar ¹⁾ (859—824) még nagyobb hódító volt apjánál, valóságos alapítója az assyr nagy birodalomnak. Ő hódította meg a médeket, és perzsákat, adófizetővé tette Khaldaeát, elfoglalván Babilont; hódolatra kényszeríté Phöniciát, Damascust és Syriát, és ekkor történt, hogy Jehu Izrael királya is csak ajándékok és adó felajánlása által engesztelhetette ki a hatalmas hódítót.

Korában az assyr birodalom székvárosa Kalah (Nimrud) vala, hol magának új palotát épített, mely azonban igen összeroncsolt állapotban fedeztetett föl, miután *Aszarhaddon* az épületanyag egyrészt elhordatá, dombormű faragványait pedig saját palotájának építésére használta föl. II. Szalmanaszar legnevezetesebb műve az ugynevezett fekete obeliszk, melyen hadi tetteinek és vadászati kalandjainak emlékét megörökíté. ²⁾

Uralkodásának utolsó öt évét belzavarok töltötték be, s csak ezeknek legyőzete után léphetett fia *Samasz-Iva* a trónra 824—810-ig. Hogy e zavargás alatt Assyriát nem érte súlyosabb válság, annak oka Elő-Ázsia akkori néprajzi viszonyaiban keresendő. A központosított államhatalmu királyság szomszédjai gyöngé néptörzsek voltak, melyek a veszély percében sem tudtak összetartani; közülök a legerősebb nem tudott 20 ezer fegyveresnél többet csatára kiállítani, s a később oly hatalmas médek és perzsák jelentéktelen erejű törzsekre lévén oszolva, nem voltak képesek megküzdeni az assyr hatalommal; így történt, hogy ez egész a Földközi tengerig terjeszkedhetett. E különböző törzsek azonban annyiban mégis felhasználták Assyria belzavargásait, hogy az adól tagadták meg, de *Samasz-Iva* megerősödvén a trónon, e törzseket, köztök a médeket és perzsákat is újra hódolatra kényszeríté, sőt még Babilóniát is adófizetővé tette.

¹⁾ Szalmanaszar ugynevezett fekete obeliszkén a zsidók is ábrázolják, a mint az adót hozzák. Jehu király uralkodása tehát a 863 és 840-ik év közé esik, mint *Kruger* kiszámítá, és ezt II. Szalmanaszar obeliszk felirata kétségtelenné teszi. *Geschichte der Assyrier* 172 l. *Duncker* 882-re teszi I. k. 417.

²⁾ A fekete obeliszk felirata a *Journal of the Asiatic Society* XIX. 185. l.

Fia IV. Ivalus ¹⁾ (810—781) ki, mint apja nem hagyott maga után nagyobb szerű építményeket, arról nevezetes, hogy neje Szammuramit adott alkalmat hihetőleg a fentebb érintett Semiramisféle mondákra. Halálával ismét homályos korszaka állt be az assyr történelemnek, három utódjáról 781—744-ig nevükön kívül egyéb emlékezet alig maradt fenn. E harminczhét évi korszak végére esik a Nabonaszar aerája (747), mely csillagászati dolgok mellett a babyloni függetlenség kezdetét is jelzi, mely csak az assyr hatalom hanyatlásával volt elérhető.

E korszakba esik a bibliai tudósítások és Berosus által említett *Phul* vagy *Pul* is, kinek neve azonban a leghitelesebb kútfőben az assyr canonban, mint Assyria királyáé nem fordul elő. A különböző vélemények közt legvalószínűbbnek látszik előttem az, mely, Berosus után indulva, őt babylon-khaldacai királynak hiszi, ki Khaldaea főhatóságát akarta azon tartományok felett érvényesíteni, melyeket a meggyöngült Assyria fékezni képes nem vala. Hogy a biblia assyr királynak nevezi, az meg nem ingatja e föltételt, mert hiszen Neko egyiptomi király is e kútfő szerint Assyria ellen indul, 608-ban, midőn az már nem létezett. Phulnak Izrael elleni hadjárata Menahem (757—746) uralkodása idejében volt, ezen időre pedig a canon II. *Assur-danil-ilt* és *Assur-lust* említi assyr királyokul, Phul tehát nem lehetett az, és Berosus is csak khaldacai királynak mondja. ²⁾

II. *Tiglath-Pilezar* (744—726) ugy látszik forradalom segélyével jutott a trónra, melynek azután díszére vált. Tizennyolcz évi uralkodásának nagyobb részét háborukban tölté, Khaldaea egy részét meghódítá, Syriába és Palaestinába több hadjáratot intézett, hol Damascust Rezin nevü királyának eleste után bevette, Izrael országának a Jordánon túl eső részét elfoglalta, és Aház Juda királyát is hűbérnökkévé tevén, birodalmát egész Egyiptom határáig terjesztette ki.

¹⁾ Ennek korába, kit különben Assur-lihusnak ír Oppert, 788-ra teszi Ninive első elfoglalását.

²⁾ Eusebiusnál chr. I. r. IV. f. Post hoc ait exstitisse Khaldaeorum regem, cui nomen Phulus erat.

Utódának csak uralkodási évei (726—721), de neve nem jön elő az assyr canonban, s csak a bibliából tudjuk, hogy ez Szalmanaszar volt, e néven IV. Izrael meghódítója, ki a zsidókat az assyr fogságba hurcolta. Rövid öt évi uralkodása a syriai háborúskodásban telt le, de Tyrust öt évi ostrom után sem sikerült bevennie.

Míg Szalmanaszar idegen országok meghódításán fáradozott, honn trónját vesztette el. Szerencsés ellenfele *Szargon*, (721—704) kinek neve tényleges királyt jelent, még harci babérjaitól is megfosztá, Szamaria meghódítását önmagának tulajdonítván.

Szargonnal új királyi család jutott a trón birtokába, nagy nevű uralkodókat adván Assyriának, kiknek kormányja a hatalom legmagasb fokára emelte az országot, hogy onnan rövid század lefolytával a megsemmisülés örvényébe sodortassék. De e század arany kora volt Assyriának, mely egész Elő-Azsián kívül még Egyptom egy részét is bírván, egybe halmozta a világ kincseit, s palotáinak egykori fénye, templomainak nagyszerűsége, művészeti és tudományos előhaladottsága által bámulatra ragadja a késő századok ivadékait.

Szargon megszilárdítá a birodalom nagy hatalmi állását, Egyptomot meggyőzván Aszdódot a filiszteusok főerődjét elfoglalá, Arabia egy részét meghódítá, s ez által szűk kört vont a még mindig nemzeti fejedelmei alatt levő Juda országa körül, mely csak hódolattal volt képes elodázni romlását. Babylon 709-ben adta meg magát, királya *Merodach-Baladan* Assyriába fogságra vitetett, Khaldaea assyr tartomány lön, mely ez óta helytartók által igazgattatott. Hogy a birodalom legyőzött népeit féken tarthassa, nagyban indítá meg a meghódítottak átszállítását a birodalom egyik széléről a másikra, így akarván megzavarni a népek együvértartozásának emlékezetét. ¹⁾

Építményeinek nagyszerűsége vetélkedik hódításainak nagyságával, Bit-Sargina (Khorszabad) városában épített palotája sok tekintetben a legérdekesebb assyr építmények

¹⁾ Babylonban fogadta Szargon Cyprus szigetének követeit is, kik ide jöttek a nagy királynak hódolatuakat bemutatni. Rawlinson II. k. 421. l.

egyike, és diszitményeinek csinjára és izlésére nézve csak *Assur-bani-pal* ninivei palotája által szárnyaltatik túl. A bejáratokat roppant nagyságu, emberfejjel ábrázolt szárnyas bikák őrizték, diszes dombor művek, melyek felett merész ív borult a bejárat nyílására, a belső dombormű faragványok a zománczos és ékes minták szerint festett téglák az assyr művészet tetemes haladását jelölték, melyet az emberi és állati ábrák nagyobb tökélye is bizonyít.

Utóda *Szennacherib* legóriásibb alakja az assyr történelemnek (704 – 680). Uralkodása negyedik és tizenhetedik évében korábban viselt hadi dolgainak és építkezéseinek történeteit önmaga iratta föl, ¹⁾ melyeknek egyrésze a bibliából Polyhistor ²⁾ és Herodot ³⁾ tudósításai után is ismeretes Assyria hatalma nem csak csönkulást nem szenvedett huszonöt évi kormányja alatt, hanem Media távolabbi tartományainak elfoglalása, a babyloni lázadás legyőzete (702) és Cilicia meghódítása által, hol Tarsust építé, még öregbedett is. Nevezetes tette, hogy a phöniciék által a Tigris folyamon hajóhadat csináltatott, melyen leeevezvén a perzsa öbölbe, a tenger felől támadta meg Szuszianát, melynek népe meglepetvén a váratlan támadás által, miután Szennacherib 34 várost és számtalan falut felperzselvén, magát a király székhelyét — Badakát — is bevette, hódolni kényszerült. Egyiptomi hadjáratában nagy szerencsétlenség érte ugyan, mert a seregében kiütött dögvész miatt annak csak romjait vezethette vissza 698-ban. Ennek következményei azonban koránt sem voltak oly gyászosak Assyriára nézve, mint a zsidó tudósítások mondják, Média sem szakadhatott el még akkor a birodalomtól, mert utóda és fia Aszarhaddon világosan mondja, hogy már uralkodása első éveiben mindazon terület birtokában volt, melyet valaha assyr király birt volt.

Szennacherib különben pelusiumi szerencsétlenségé után

¹⁾ Taylor cylinder, kiadta Talbot: Journal of the Royal as. society XIX. k.

²⁾ Eusebiusnál chr. I. r. IV. és V. fejt.

³⁾ A pelusiumi csatáról tudósítás II. k. 141: egyiptomi hagyomány után. Herodot különben Sethosnak nevezi a királyt, és utána Rawlinson is; Duncker szerint I. k. 455. l. Tirrhaka volt a pharao.

még tizenhét évig uralkodott, és győzelmes hadjáratainak nagyobb része ezen korba esik, Assyria hatalma tehát meg nem ingattatott, csak Babylon lázadt fel ismételve, és pedig egyszer sikerrel 696-ban, midőn Szuszub nevű királya megmenekülvén assyr fogságából, Szusziana fejedelmével egyetértve fegyvert fogott Assyria ellen és két évig oltalmazta hazája függetlenségét. De Babylon 694-ben újra hódolatra szorítottatott, éshelytartók alá helyeztetett, minőkül *Regibelus* és *Mesimordachus* említettnek a Ptolomaeusféle canonban. Azonban 688-ik évre ugyanezen canon interregnumot jelez Babylonban, mely nyolcz évig tartván, kétségkívül az ország zavarteljes függetlenségét jelenti, mely azonban még Szennacherib idejében véget érhetett, mert a két canon ugyanazon évet t. i. 680-at mondja Aszarhaddon első uralkodási évének mind Assyriában mind Babylonban. ¹⁾

Szennacherib építményei, öt mint művészet pártolóját kitűnő helyre emelik az assyr királyok között. Ninivei palotája nagyszerűsége által meghaladja elődjei építményeit, és ha *Assur-bani-palének* diszítványai fényesebbek is, de nagyszerűségére nézve Szennacherib palotájával nem vetélkedhetik. A mi különösen ennek diszítését illeti, a festmények, dombormű faragványok eddig nem észlelt ismertető jellege a realismus. Az ábrázolt jeleneteknek nem csak háttére látszik, de ez oly híven van utánozva, hogy a domborműveken a fák nemeit is meg lehet különböztetni. Egész kertek, mezők, nádasok híven ábrázolvák, a vadállatok különféle fajai láthatók, a madarak reptükben egyik fáról a másikra, a halak a vízben, a hajós a csónakban, a földműves munkájánál — mind mintegy fényképezve vannak, de válogatás és művészi egység nélkül.

Ugyanezen realismus másféle ábrákban is nyilatkozik, melyek köznapi jeleneteket tüntetnek elő. Hosszu sora a szolgálknak vadat és sóskát visz a király asztalára, vagy süteményt és gyümölcsöt csemegéül. Más domborművek harci vagy vadászati kalandokat ábrázolnak, melyekben a király szerepel; másutt látjuk, mint fogadja a hódolt népek adóját,

¹⁾ Ezzel megegyez Polyhistor tudósítása is Eusobiusnál I. r. V. fejelemly szerint Szennacherib említett fiát tette babyloni helytartóvá.

vagy mint állítják eleje a legyőzött foglyokat; ¹⁾ vannak végre domborművek, melyek az építkezéseknél dolgozó munkásokat, vagy egy-egy emberfejú bikaszörny roppant tömegének elszállítását ábrázolják.

E realisticus iránynak, mely Szennacherib domborműveit jellemzi, köszönjük különben, hogy az assyrokok magánélete-, foglalkozásaik-, szokás- és erkölceikről tudomásunk van, s ezek nélkül sok ily viszony nagyobbára ismeretlen maradt volna az utókor előtt.

Szennacheribnek gyászos vége lőn, 680-ban két saját idősb fia által (*Adramelech* és *Sarezer*) megöletett, de a gyilkosok nem élvezhették gaztettök eredményét, a legifjabb testvér *Aszarhaddon* által kiűzettek az országból, ki most maga lépett a trónra 680—664-ig. Egy beírt henger maradt fenn korából, mely kilencz hadjáratát sorolja föl uralkodása első tiz évéből, egy két tudósítás a bibliában ²⁾ és némi sovány említése Abidenustól ³⁾ egészíti ki tizenhárom éves uralkodásának történetét.

Aszarhaddon hadjáratai közül kettő leginkább említésre méltó, a média, melyet személyesen vezetett *Bikan* — talán *Azerbűdzsán* — tartományba, oly messzire hatolván mint egyik előde sem, és fejedelmeit adózókká tévé, mi kétségtelen adat arra, hogy Média ekkor még sem hatalmas sem független nem volt, és Herodot csalódott számításában. Másik még nevezetesebb hadjárata az egyiptomi, mely ugyan saját történetírója által már nem jegyeztetett föl, ⁴⁾ de fia *Assur-banipal* emlékezik arról, míg maga *Aszarhaddon* magát az egyiptomi királyok királyának és Ethiopia meghódítójának nevezi. E hadjáratban *Tirhaka* királyt meggyőzvé, Thebét elfog-

¹⁾ A férfi foglyok szállítása kegyetlen vala, alsó ajkukba gyűrű húzatott és az ebbe vont zsinegen vezetettek; a nők és gyermekek szállítása már sokkal emberségesebb volt, mert olykor kocsik is rendeltettek számukra.

²⁾ II. Chr. 33. feje. Ezra IV. 2. Ez utóbbi szerint Aszarhaddon is telepített idegeneket Palaestinába.

³⁾ Eusebius id. h.

⁴⁾ E hengeren utolsón van a méd hadjárat feljegyezve. Oppert fordította le: *Inscriptions des Sargonides* II. 53—60 l. R. nál II. k. 466 l.

lalta és az országot húsz királyi czímmel bíró helytartó közt felosztotta, kik a memphisi király alá helyeztettek. ¹⁾ Mint az építészet kedvelője kitünő állást foglal el az assyr királyok között, rövid uralkodása alatt nem kevesebb mint három királyi palotát és negyven templomot építtetett, amazok közül egyet Babylonban, hol huzamosb ideig székel is, s hova Manasse Juda királyát fogva is hozatta; a másikat Kalahban, a harmadikat Ninivében, melyek közül csak a második vizgáltatott át, s az is csak felületesen. E palota azonban, melyre a dombormű faragványokat az építés egy korábban épült romladozó palota falairól vette át, még felépülése előtt tűz által elpusztult. Aszarhaddon egynémely szobrain már az egyiptomi befolyás látható. A szárnyas bikák és oroszlánok mellett sphynxek is fordulnak elő, az assyr ízlés szerint sűrű hajzatu fejfel, függőkkel és széles szárnyakkal mint a bika és oroszlány szobrok.

Aszarhaddont, ki magát emlékein Assyria, Babylon, Egyiptom, Meroë és Ethiopia királyának írta vala, követé az uralkodásban fia *Assur-bani-pal*, a görög íróknál „Sardanapulus“ 667—647-ig (?). Egyike volt Assyria legnagyobb uralkodóinak, ki mindjárt uralkodása első évében *Szaul-Mugina* ²⁾ nevű öcscsét tette Babylon helytartójává.

Az egyiptomi háborút atyjától örökölte, kinek még életében történt, hogy *Tirrhaka* leszállt ismét Egyiptomba, s issz a foglalta Thebét, Memphist és más városokat, elűzvé az azokból az assyr helytartókat.

Assur-bani-pal két hadjáratot intézett Egyiptomba, s két vízben meggyőzvé Tirrhaka ethiopi királyt, újra visszafoglalta az említett városokat, az ország igazgatására több assyr és bennszülött helytartót rendelt, a kik közt hihetőleg Psammetich is volt, s gazdag zsákmánnyal és számos foglyokkal visszatért Assyriába, miután uralmát Egyiptom felett így megszilárdította. ³⁾

¹⁾ Rawlinson II. 475. l.

²⁾ Polyhistor Eusebiusnál Chr. I. r. V. f. 2. §-ban Samnugesnek nevezi.

³⁾ Az egyiptomi háboru, és az országnak Assyria általi meghódítása eddig ismeretlen volt a történelem előtt, ezen eseményeket *Assur-bani-pal* évkönyvei adják, melyek könyvtárában fedeztettek föl, s a király arab hadjáratával végződnek. R. II. 493 l.

Másik nagyobbserű hadi tette a Szusziana ellen intézett hármashadjárata volt. Ezen ország már régibb idő óta Assyria adófizetője vala, de saját fejedelmei alatt belkormányzati függetlenségét élvezte. Első ízben *Urtaki* nevű királya, Assur-bani-pal öcscsével Szaul-Muginával szövetségbe kötötték meg az ellentállást. A háború előbb Babyloniára nehezedett, Szaul-Mugina legyőztetvén, fogságba került, de bátyjától kegyelmet nyert és Babylonnak kormányára visszahelyeztetett.

Másodízben Assur-bani-pal egy nagy szövetséggel, mely ellene egyesült vala, állt szemben. Szerencséjére Szuszianában *Urtaki* halála után két trónkövetelő lévén, az egyik kegyét kereste, s így a nemzet egy része mellette harcolt. E háborút az assyr király vérözönben fojtotta el, az ellenkirályt elfogván kivégeztetvén, a szövetséges fejedelmi és fővezéri személyek közül néhányak tagjait megcsónkíttatta, másoknak nyelvét kiszakíttatá, az ellenkirály két fővezérének lánczra veretvén megnyúzotá.

Rettegés helyett iszony lepte meg e bánásmódra ellenségeit, s ezek harmadízben is fegyvert fogván, az assyr király egy roppant sereg élén, újra berontott ez országba, huszonhat várost, s ezek közt Szuszát és Badakát is elfoglalván, az ismételt felkelés megtorlására a főváros kincseit kiraboltatta, a többi várost pedig katonáinak adá zsákmányul. Így fejeztethetett be négy évi küzdelem után a szuszai háború, mely után az ország Babyloniával egyesíttetett.

Assyria ekkor hatalmának tetőpontjára emelkedett. Assur-bani-pal az arab törzsek egy részét is meghódítá, s Cilicia és Armenia felett is kiterjesztvén főhatóságát, s a birodalom alatta nyerte legnagyobb kiterjedését. A médek függetlenségéről tehát még ekkor sem lehet szó, s az assyr királyok leghatalmasbika nehezen türte volna békén elszakadásukat, s Herodotus még uralkodói legfeljebb assyr alkirályok lehettek.

Assur-bani-pal kegyetlenségével ellentétet képez nála a tudományok és művészetek pártolása. Az építészet, a képzőművészetek alatta érték el kifejlődésök legmagasb fokát. Az építkezés csinjára nézve e király vetélytárs nélkül áll. Nini-vei palotája a legnagyobbserű az assyr királyok palotái közt,

három szárnya egy hatalmas *T* betűt képezett. Pompás csarnokainak diszítványai messze túlhaladják a korábbi hasonló műveket. Udvarai széles, ékesen festett kövekkel borítva, az ívsúcsos kapuk rózsza- és lótosz virágokkal diszítve voltak. A csarnokokat karcsu és izletesfejezetű oszlopos folyosók kötétk egybe. Az udvarok és csarnokok falai fehér alabastrommal borítvák, melyen a művészies dombormű faragványok, a király hadi tetteit és vadász kalandjait, házi életét, kertjeit és zenészeti élvezeteit ábrázolják. Az egyes alakok- eddig el nem ért tökélyvel vannak kidolgozva, kellem és természetesség fő jellemvonásuk. E domborművek közt legnevezetesebbek a vadászatot ábrázolók, melynek nagy barátja volt a király; az oroszlán vadászat több dombormű tárgyát képezi, míg mások a vadszamarak, szarvasok, dámvadok és zergék üldözését ábrázolják.

Ő volt az egyetlen az assyr királyok közt, ki a tudományt is előmozdította. Feltalált könyvtára, mely palotájának több szobáját foglalta el, nyelvészeti egybe hasonlításokat, az istenségek jegyzékeit, csillagászati feljegyzéseket, nyelvtanokat, történelmet, különféle tudományos értekezéseket tartalmazott, melyeknek egy része régibb példányokról lehetett lemásolva, mert az olvashatlan vagy eltörölt szók helye üresen hagyatott, vagy hiányuk meg is jelöltetett. E könyvtárban még számos hivatalos adás-vevési okiratok is voltak, s itt fedeztetett föl az említett chronologicus táblázat is.

E nagy uralkodó halála megközelítőleg a 647-ik évre tehető, utána következett *Assur-emid-ilin* saját emléktáblái és *Saracus* vagy *Sardanapalus* a görög írók szerint. Huszonkét éves uralma elegendő volt tönkretenni az assyr birodalmat. A görög írók nagyhírű atyjával zavarják össze, Tarsus építése is neki tulajdonítatik, melynek szomszédságában állítólag sírja is lett volna assyr felirattal. ¹⁾ Ha Ctesias tudósítása az assyr királyok pulya és asszonyias életmódjáról a testi gyönyörökbe való elmerülésökről történeti adataira

¹⁾ Fentebb volt felhozva, hogy Tarsust Szennacherib építteté. E felirat Strabo szerint XIV. k. így hangzik: Sardanapalus Anacyndaraxes fia egy napon építé Tarsust és Anchialét, egyél, igyál és szeress a többi semmit sem ér.

támaszkodik, úgy az csak az utolsó királyra, Szarakra vonatkozhatik. Hogy tétlen és épen nem harcziás fejedelem volt, uralkodásának eredményeiből következtethetjük. Hasonlón ama számtalan fergeteghez, melyet a világ már többször tapasztalt támadni Azsia fenyérein, a médek valami rögtön forradalom következtében rokon törzsekkel egyesülve, nagy hatalomra tettek szert, és főnökük Phraortes alatt 634-ben Herodot szerint 76 évvel Cyrus előtt — Assyriába törtek. De a gyakorlatlan hordák a fegyelmezett assyr hadseregétől rút vereséget szenvedtek, vezérök maga is halva maradt a csataterén. Harcziás fejedelem a lázadó népet országában kereste volna föl, rajta boszút veendő, Szarak ezt elmulasztá. Phraortes fia Cyaxares szerencsével ismétlé a támadást a következő évben, győzelmet nyert, és Ninivét ostrom alá vette.

Mi lett volna ennek eredménye, tudni nem lehet, de ekkor egy roppant csapás sujtott le Ázsiára. Ez volt a scythák betörése. Hasonló lehetett az a mongol hadjáratok pusztításaihoz, mely előtt csak a hegyek és erdők közt, vagy az erődített városokban lehet menedéket találni. Minél magasabb volt a nemzet műveltsége, annál többet kellett szenvednie ezen iszonyu csapás alatt. A sűrű népeességü, virágzó városok és falvakkal telt Assyria a szküth rombolás után a végpusztulás képét tüntette föl, míg a jobbára nomád életü médek Azerbidzsán hegyei közé menekülvén, kitérhettek az áradat hullámai elől. A pusztító vihar tovább zúgott a Földközi tenger felé, folytonosan gyengülvén rohamában, minél előbbre haladott. Herodot huszonnyolcz évre teszi e barbárok uralmát Ázsiában, de bizonyosan csalódott számításában. Ily óriási hadsereg, minden összeköttetés nélkül hazájával, ily soká fenn nem tarthatja magát. Ennyi év majdnem egy emberkort tesz, s ez alatt a természet törvényei szerint az ifjak öregekké lesznek, a meglett férfiak kihalnak. Nem számítva tehát a háboru esélyeit, az éghajlat és táborozási fáradsalmak pusztító befolyását, e roppant hadsereg önmagában pusztult volna el. Ezen okoknál fogva hiszem, hogy a foglalás sokkal rövidebb ideig tartott vala. Rawlinson 7—8 évi tartamot tulajdonít annak.

Assyria a földig sujtatott, városainak és falvainak nagyobb része romokban hevert, egybegyűjtött kincsein a bar-

bárok osztozkodtak. A pusztítás sebeit bajosabb mívelt államnak meggyógyítani, a romokat újra felépíteni, mint oly nemzetnek, mely felszedvén sátorait, elhajtja gulyáit, és méneseit, s a hegyek és erdők biztos védelme alá menekülhet. Midőn a szküth zivatar tovább vonult, Cyaxares újra képes volt egybeszedett népével a letarolt Assyriát megtámadni. De a beteg oroszlán még most is hősileg védte magát, mind annak daczára, hogy Babylonia is, honnan az odaküldött helytartó Nabopolaszar által tetemes segílyt remélt vala, az ellenséggel szövetségelt.

Ctesias az egyesült méd, babyloni és szuszai sereg számát, hihetőleg nagyítva, 400,000-re teszi. Ugyan e kútfő szerint Szarak serege a szövetségeseket két véres ütközetben győzte meg, de Cyaxares új segéd csapatokat nyervén, harmadszor a diadalt kezébe tudta ragadni.

A szövetségések most a fővárost vették ostrom alá. Az assyrok hősi védelemmel feleltek a támadásra, s az ostrom már két éve huzódott eredmény nélkül, midőn a sok esőzéstől megáradt Tigris folyam hullámai a város falait mintegy két angol mfnyire lerombolták, széles rést nyitván a támadóknak. Az assyr király látván, hogy most már hasztalan minden védelem, máglyára hordatá össze kincseit, és nejeivel családjával együtt magát önkényt megégetteté. ¹⁾

Ez volt a hatalmas assyr birodalom bukása 625-ben Kr. e. ²⁾

¹⁾ Ctesias Diodorus Sic... nál II. 25—28. l.

²⁾ Miért tartom ezen évszámot magam is helyesnek, fentebb volt mondva.

Ribáry Ferencz.

